

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

110182

X. 1930

prilog.

TREBINJE NEKADA I DANAS

NAPISAO:
ANTE FIGURIĆ
PROFESOR

1930

TREBINJE NEKADA I DANAS

NAPISAO:
ANTE FIGURIĆ
PROFESOR

1930

TISKARNA SLOVENIJA V LJUBLJANI
PREDSTAVNIK: A. KOLMAN, LJUBLJANA

Sva prava pridržava si pisac.

PREDGOVOR.

Naslov djela pokazuje sadržinu. Ona je podijeljena u prošlost i sadašnjost Trebinja.

Ovima dijelovima dodao sam topografski pregled starina.

Predmet, o kojem se u ovoj knjizi govori, nije nov, ali nije uopšte bio obrađen kao jedna zasebna cjelina. Vijesti o Trebinju dosta su rijetke i uz to su rasijane po raznim djelima. Upravo zato sam se i odlučio na ovaj posao, da dadem jednu preglednu sliku. Nastojao sam da preduzeti zadatak riješim onako, kako bi on odgovorio stvarnosti i udovoljio namijenjenoj svrsi.

U tome nastojanju pomogli su mi kritički izvori i odabrana djela historijska. Koristio sam se naročito naučnim radom poznatijih pisaca. U nekoliko slučajeva pribjegao sam i vjere dostojnoj tradiciji.

Evo pomagala, koja su mi u radu poslužila: Mojsisovics, Tietze und Bittner: Geologie von Bosnien ec., Wien, 1880.;

Cvijić Jovan dr.: Glacijonalne i morfološke studije Bosne i Hercegovine i Crne Gore, Glas, 1899.;

Cvijić Jovan dr.: Abrazione i fluvijalne površi, Glasnik geograf. društva sv. 6., 1921.;

- Porphirogenet Konst. VIII.: De administrando imperio;
 Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum (Šišićevo izdanje);
 Toma arcidakon spljetski: Historia salonitorum pontificum et spatensium;
 Lucić Ivan: Joannis Lucii de regno Dalmatiae et Croatiae libri sex;
 Orbini Mauro: Regno degli Slavi;
 Šufflay Milan dr.: Srbi i Arbanasi;
 Rački Franjo dr.: Borba južnih Slovena za državnu samostalnost u XI. v. — Rad jugosl. akad. XXIV.—XXXI.;
 Rački Franjo dr.: Bogomili i Patareni;
 N. Z. Bjelovučić dr.: Zahumsko - pravoslavna episkopija u XIII. do XIV. v., Dubrovnik 1928;
 Miklošić Franjo dr.: Monumenta serbica;
 Truhelka Ćiro dr.: Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911.;
 Jireček Const. dr.: Historija Srba (prijevod);
 Šišić Ferdo dr.: Povijest Hrvata;
 Стапојевић Ст.: Историја српског народа.

*

- Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini;
 Hörnes Moritz Dr.: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegowina I.—V.

Svrstavajući prikupljeni materijal iz navedenih pisaca nijesam smetnuo s uma svrhe, kojoj je knjiga namijenjena. Ona treba da daje čitaocu kratku ali preglednu i po mogućnosti

vijernu sliku Trebinja. Zato sam za prošlost izradio posebnu kartu Travunije, a za sadašnjost nacrt grada Trebinja. Uvjeren sam, da će ovako opremljena knjiga dobro doći svakome zainteresentu.

Pisac.

I.
PROŠLOST
ILI
HISTORIJA TREBINJA

NAJSTARIJI STANOVNICI.

U najstarije vrijeme i to u prvom osvitku historijskom javljaju se na Jugoistočnom evropskom ili Balkanskom poluostrvu: Iliri, Tračani i Heleni ili Grci.

ILIRI.

Iliri zapremahu srednji i sjeverozapadni dio poluostrva. Između njihovih brojnih plemena napominjemo: Ardiejce, Enhelejce, Autarijate i Neretvi na jugu Daorse. Prva tri plemena poznata su kao najstariji stanovnici stare Travunije ili poznije Trebinjske oblasti.

Po historijskim bilješkama o Ilirima i po rijetkim njihovim tragovima, koje još nalazimo, vrlo je vjerovatno, da su spomenuta plemena nastavala teritoriju Travunije od primorja u unutrašnjost zemlje onim istim redom, kako su navedena. Daorsi su bili u okuci Neretvinoj.

Važniji tragovi ilirski jesu ova mjesta: Katera (Ekatera) — Kotor, Pirust* — Perast, Rhizon — Risan, Salthua — Vilusi i dr.** Rijeka Tara svojim imenom potsjeća bez sum-

* Ilirski Pirusti poznati su Rimljanima kao vrsni rudari.

** Za porimljeno ime Adzizium tvrdi se takođe, da je ilirskog porijekla.

nje na ilirske *Autarijate*. Ilirskog je porijekla i ime sela *Burmazi* kod *Stoca* (ilir. *buri — math*, znači golem čovjek).

Osim ilirskih imena mjesta vrlo su zanimljiva i njihova utvrđenja na *Dvrsniku* i kod *Zavale*.

Na *Dvrsniku*, između *Stoca* i *Ljubinja*, dobro se razbire eliptični oblik utvrde. U elipsi se vide četiri koncentrična kruga kao unutrašnja utvrđenja. Elipsa i krugovi su zemljani nasipi, a svi su sa izvanjske strane opasani opkopima. *Dvrsničkom* utvrđenju u svemu sličí ono kod *Zavale*, samo je nešto manje.

Obje su utvrde na zaravancima brda, koji su nepristupni, nadvisuju ostale visove oko sebe i dominiraju nad susjednim poljem. Zamjerne naprave *dvrsničke* i *zavalske* utvrde odaju tehničku umjetnost, a dominantni položaj njihov pokazuje stratešku vještinu ilirsku. Prvo i drugo zajedno govori sasvim jasno o svojevremenoj neosvojivosti ovih utvrđenja.

Dok na sjeveru nailazimo više na zemljane ostatke gigantskih utvrda ilirskih, dotle na jugu ne možemo se dosta načuditi kiklopskim zidinama kamenitih srodnika njihovih. Kao primjer tome neka posluži *Medun* u *Zetskoj banovini*.

Stojeći u čudu pred ovako silnim ruševinama i nehotice se ljubopitljivomu posmatraču nameću razna pitanja o njihovoj prošlosti. Jedno je svakako očigledno i jasno, da su te utvrde podignute za odbranu od neprijatelja. Odgovori na većinu ostalih pitanja leže možda pokopana pod njihovim ruševinama.

Tu su, po svoj prilici, pohranjeni i poblži podaci o upadu K e l t a među Ilire. Mi se međutim moramo zadovoljiti samo sa jednom bilješkom u historiji o ovom njihovom nasilnom upadu. Po toj vijesti Kelti su oko 280. godine pr. Hr. prešli iz srednje Evrope na Balkan i uskomješali čitavo njegovo stanovništvo. To je svakako vrlo malo, da bi se mogle razbrati sve posljedice tako zamašnjoga događaja. Čini se ipak da su ilirska plemena za keltskog upada preživjela jedno jače pregrupisanje i veliko selenje prema zapadu i jugu. To je posve razumljiva posljedica pobijedenoga u borbi sa jačim. Detalji ove procedure ostaju i dalje ovijeni neprovidnim velom davne prošlosti.

Kakogod što čute tvrđave ilirske o sebi i o onom, što su doživile, isto tako i grobovi ilirski kriju i starije i savremene činjenice kao tajnu, pa ne može ništa da izbije na svjetlo sunčano.

Ilirskih grobnica ima dvije vrsti. Jedne su mogile, pod kojima redovno nema ništa zato, što su one krile samo pepeo spaljenih lješeva.

Druge su humci, podignuti na lješevima. Ima ih do 200 oko Moska, u srezu bilećkom na plateau-u, koji je oko 690 m visoko nad morem. Ovi su nadgrobni humci četverouglasta oblika. Većina ih je kamenom pločom pokrivena, a neki su samo oivičeni kamenom. U njima su kosturi, koji leže redovno u pravcu od sjeveroistoka prema jugozapadu. Uz kosture našlo se je u njima i brončanih predmeta. Grobnice oko Moska slične u svemu onima na Glasincu. Po svemu ovom izgleda opravdano

mišljenje onih, koji tvrde, da su nalazi u Mosku iz prehistorijskoga doba.

Za sada se može samo toliko reći o ilirskim ostacima u ovome kraju. Budućnost će vjerovatno biti sretnija, pa će uspjeti da dublje pronikne u skrivene tajne i da više toga ubilježi na malo ne prazne stranice historije ilirskoga vremena.

HELENI ILI GRČI.

U primorju uz Ilire susrećemo već dosta rano H e l e n e ili G r k e. Oni se u VII. vijeku pr. Hr. spustiše na ostrvo Hvar (grč. Pharos = svijetao). Odavde doploviše do obale, gdje se spustiše i osnovaše svoje naseobine: E p i d a u r u s — Cavtat, T r a n g u r i o n — Trogir i dr.

Iz ovih naselja prodirala je grčka kultura duboko u unutrašnjost zemlje.* Tu je ona ostavila raznih tragova za sobom. Između ostalih uspomena na Grke jedna je bez sumnje brdo L e u t a r ili L e v t a r kod Trebinja (1224 m). Ime mu je od komparativa grčke riječi *leios* (*λεῖος* = svijetao-gô; u komparativu *λείότερος* = svjetliji). Tragova grčkih ima još i u drugima našim riječima, a naročito ih dosta ima u poslovenjenim prezimenima i nadimcima.

RIMLJANI.

U zemlji od Neretve do Vojuše bilo je središte ilirske povijesti od III. v. do 167. godine pr. Hr. Ovdje su Iliri imali svoju državu.

* Leusinium (današnja Lastva) je po korjenu svome grčkoga porijekla.

Poznatiji vladari bili su: Agron, Teuta i Gentilije.

Između prvog i drugog kartaškog rata, u borbi s ilirskom kraljicom Teutom, stadoše Rimljani prvi put 228. g. pr. Hr. na istočnu obalu Jadranskoga mora. God. 167. pr. Hr. potukoše rimske čete kralja Gentilija. Od toga vremena ne prestaju Rimljani sa osvajanjem ovoga ilirskog kraja. Rimski vojvoda Kajo Kaskonije (Caius Casconius) svlada ilirsku državu tek god. 78. pr. Hr. i ona sa zemljom Delmata postade dio rimske Ilirije.

Savladani Iliri pokušашe u nekoliko navrata da stresu sa sebe rimski jaram. Tako od 6.—9. god. po Hr. digošе opšti ustanak sviju ilirskih plemena pod vođama Batom i Pinesom. Ovaj ustanak teškom mukom uguši rimski vojvoda Tiberije, a zemlju podijeli u dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju.

Dalmacija je obuhvatala zemlju od Raše do Drima i od Jadranske obale do Ibra i Kolubare na istoku. Dalmacijom je prozvana po Delmatima, brojnom ilirskom plemenu.

Prema tome je u rimskoj provinciji Dalmaciji bila i Tribunia t. j. naša Travunija ili Travunja.

TRAVUNIJA ILI TRAVUNJA.

Jasno je, da Travunija potječe od riječi Tribunia. Tribunia opet neosporno dolazi od rimske riječi tribunus.*

* Tribunus je u ono vrijeme, o kojem je govora, bio

Sudeći po ovoj riječi bila je tu rimska vojnička posada, kojoj je tribun zapovijedao. Ovakove rimske posade u pokorenim zemljama imale su redovno i svoj tabor ili logor. Da je rimska vojska i ovdje u Travuniji imala svoj tabor ili *castra*, nije dokazano. Vrlo je vjerovatno, da Rimljani nijesu upravo ovdje pravili iznimke, kad su već imali svoga tribuna. Odakle bi se inako među Ilirima udomilo ime *tribunus* i po njemu prozvala *Tribunia*!

Prma izloženoj činjenici nije neosnovano mišljenje onih, koji tvrde, da su u Trebinju bila *castra romana*.* Tko pozna Rimljane uopšte, a napose njihovu upravu u provinciji, lahko će se složiti sa prednjim izlaganjem.

Ako je u Trebinju odista postojao tabor ili *castra*, onda obzirom na rimsku ratnu vještinu valja dobro omjeriti sve, što je potrebno, da se u njemu nađe mjesto toga rimskog tabora. To mjesto nije potrebno dugo tražiti. Za *castra romana* svakako je najpodesniji položaj današnjih *Polica*.

Nešto više *Polica*, a povisoko na obali rijeke *Trebinjčice*, u živcu kamenu vidi se još nekoj zapovjednik — *tribunus militum* ili *cohortium*. Od *tribunus* je nastala riječ *Tribunia*, a od ove opet imena: *Triburia*, *Terburnia*, *Terbunia* (grčki *τεροβουρία*), *Tarburnia*, *Trabunia* i *Travunia* ili *Travunja*. To su imena, koja se nalaze u raznih pisaca za *Travunju*. Talijanski pisci napraviše od *Tribunia* svoju riječ *Tribignia*.

* Neki pisci zovu *Trebinje Castellum Romanum* valjda u vezi sa *castra romana*.

liko usječenih stepenica. Isto se zapaža i na suprotnoj desnoj obali ispod Gradine. — Između oba ova mjesta ima trag i jednom zidnome stupu iz klesanog kamena u samom koritu rijeke. Sve se ovo može dovesti u vezu sa mostom, koji je u davna vremena spajao Police na jednoj sa Gradinom na drugoj obali Trebinjčice.

Izgleda da je na mjestu današnje Gradine bilo neko staro naselje. Vjerovatno je to bio ilirski Adzizium,* koji Rimljani obično nazivahu urbus opima t. j. bogata varoš.

Naša riječ Gradina svakako je u prilog mišljenju, da je na njenom tlu bilo neko vrlo staro naselje. Ovo je tim vjerovatnije, što na tom mjestu nema u docnijoj historiji ni spomena kakovom naselju sve do XVII. vijeka.

Za sada nema drugih podataka, po kojima bi se više moglo reći o rimskom taboru i o mjestu Urbs Opima.

Dolaskom Rimljana na Jugoistočno-evropsko ili Balkansko poluostrvo sretoše se dva svijeta, a time se sukobiše i dvije različite kulture. Sudari se Zapad sa Istokom. Opreke među njima bivale su sve veće i veće, i jače se počеше da osjećaju onda, kada u carevinu stadoše preko Dunava da upadaju barbarski narodi.

Godine 375. po Hr. započe veliko selenje naroda. Dvadeset godina iza toga rastavi se definitivno svjetska država rimska u dva carstva: Zapadno sa prijestolnicom Rimom i

* Adzizium je rimsko ime tek po nastavku (ium) i po predlogu (ad). Korjen same riječi svakako nije rimski.

Istočno sa Konstantinopolisom ili Carigradom (Bizantom).

Ova podjela je sudbonosno uticala i utiče još danas na sjevero-zapadne krajeve Jugoistočnoga evropskog poluostrva. Tu je prag Istoka i Zapada.

Pokrajina Dalmacija ostade i dalje pod Rimom sve do g. 437. po Hr., kada ju zapadnorimski car Valentinijan III. ustupi istočno-rimskom caru Teodoziju II.

Malo vremena iza toga zagospodovaše Dalmacijom Istočni Goti (493.—526.). Po njihovom odlasku u Italiju oboriše se na Balkansko poluostrvo tatarski Huni i Bugari. S njima se u većem broju javljaju i Sloveni. Njihove prethodnike srećemo u historiji u dvatri maha još ranije. Ovo je potrebno spomenuti zbog onih Slovena, koji, uzmičući pred Gotima, stigoše u Makedoniju i tu se stalno naseliše.

SLOVENI.

Godine 568. ostaviše Langobardi Panoniju ili današnju zapadnu madžarsku ravniciu i osnovaše u sjevernoj Italiji novu državu u Padovoj ravnici. Odmah po njihovom odlasku u Italiju spustiše se u Panoniju Sloveni iz svoje izakarpatske domovine.

U isto vrijeme upadoše sa istoka u madžarsku ravniciu tatarski Avari ili Obri i postadoše joj gospodari. Od toga vremena Avari su sa pokorenima panonskim Slovenima i sa onima Slovenima na donjem Dunavu, koji su bili slobodni, često prelazili Savu i Dunav i za-

jednički upadali u susjedno carstvo. Prilike su bile povoljne za njihove podvige. Dok su carske vojske na istočnim granicama države odbijale nasrtaje Persijaca, dotle su Avari zajedno sa Slovenima pljačkali i osvajali nezaštićene gradove na zapadu carstva.

Za vlade cara Heraklija (610.—641.) potisnuše Sloveni pred sobom starosjedioce Romane i druge stanovnike, koje zatekoše, i utvrdiše se u njihovoj postojbini. Tako Sloveni, brojno nadmoćniji, postadoše u prvoj polovini VII. vijeka gospodarima Balkanskog poluostrva.

Njihove društvene jedinice: zadruge, rodovi i plemena bile su im i dalje za dugo vremena osnovicom kako privatnog društva tako i političkog života i uređenja.

HRVATI I SRBI.

U VII. i VIII. vijeku počеше se slovenski rodovi i plemena okupljati oko dva politička središta — Hrvata i Srba, koji su još onda bili i do danas su ostali jedna etnička cjelina. Tim okupljanjem postade na sjeverozapadu Hrvatska, a njoj na jugoistoku Srpska država.

Prvoj je zametak između Zrmanje i Cetine, pa dalje u unutrašnjost brdsku; a drugoj između Pive, Tare i gornje Drine. Obje su države prema tome nastale u gorskim krajevima.

I ako su se srodna plemena okupila oko ovih dviju država, ipak su njihovi pojedini rodovi i plemena čuvali i dalje svoju tradicio-

nalnu samoupravu. Tu slavensku osebinu nijesu sasvijem izbrisali ni najkrupniji događaji, pa ju zato valja stalno imati u vidu u daljem razvoju istorijskom — naročito u Travuniji. Ona se ovdje gubi polagano, a nestaje je uopšte tek pod Osmalijama. Crna gora i južna Hercegovina (današnja Zetska banovina) očuvaše ih donekle do najnovijega vremena. Tu se još spominju rodovi i plemena kao: Zupci, Korjenici, Pivljani, Drobnjaci i dr.

TREBINJSKA OBLAST.

Ime Trebinju izvode neki pisci od *tribunus*.* Drugi opet — i to filolozi — izvode Trebinje od slovenske riječi Трѣб (-ти), što znači žrtva (žrtvovati). Po njima je odatle nastalo Трѣбѣнинѣ.

S jezične strane izgleda potonje dokazivanje ispravnije od prvoga. Za ovo filološko mišljenje govori poviše riječi, koje u svojoj osnovi imaju slovensku riječ Трѣб, a nemaju nikakove veze sa rimskim *tribunom*. Te su riječi mahom imena brda i mjesta. Evo nekoliko takovih riječi: Trebiovo (kod Trebinja) i Trebimlja u Hercegovini, Trebjesa (kod Nikšića) u Crnoj Gori, Tribin u Dalmaciji, Trebević (brdo kod Sarajeva) u Bosni, Trebnje u Hrvatskoj i Sloveniji, Trebina

* *Tribunus* i od toga postanak imena Tribunia i Travunija vidi na str. 12.

Tribignia je talijanska riječ udešena isto tako od rimske riječi *tribunus*.

u Slavoniji i dr. Prama tome je ime *T r e b i n j e* slovenskog porijekla.

Nakon ove male filološke digresije možemo se opet povratiti historiji.

Isprva je Trebinje bilo mjesto jedne župe, koja se je vremenom razvila i preobrazila u *T r a v u n i j u* ili *T r e b i n j s k u* oblast time, što je u veću političku zajednicu okupila oko sebe ove poznatije župe: *K o n a v l e*, *Ž r n o v n i c u* (dubrovačka Župa), *R i s a n*, *K r u š e v i c u*, *D r a č e v i c u*, *V r s i n j e* (Zupci), *V r m* (Korjenici), *G a s k o* (Yabsko?), *R u d i n e* (oko Bileće), *L j u b o m i r*, *F a t n i c u*, *P i v u*, *K o m a r n i c u*, *L u g i P o p o v o* (Papaua).

Granica *T r e b i n j s k e* oblasti išla je od prilike ovako: južno od Risna na sjeveroistok na Ledenice — Grahovo, pa iza Pustog Lisca na Riđane hvatajući Nikšić sa njegovim poljem i brdom Budošom.* Odavle skreće međa put Javorja i produžuje sjeveroistočno na Taru; onda niz Taru do njenog sastava** sa Pivom i dalje pritočicom Sutjeskom do izvora Neretve. Od izvora Neretve ide granica gorskim kosama više Ljubinja na Popovo polje i nastavlja njegovim istočnim dijelom, pa skrećući na Rijeku ili Omblu dopire u prvo vrijeme do samog Boninova. Odmah niže Dubrovnika produžuje granica obalom morskom do Risna u Boki Kotorskoj.

---

* Na Budošu ima ruševina, koje narod i danas zove hercegovom gradinom.

** U sastavu Tare s Pivom dižu se razvaline Šćepanova grada Soko.

Travunija zajedno sa Zahumskom zemljom bila je isprva dio Crvene Hrvatske. Ova se je prostirala južno od Neretve pa do rijeke Bojane.

Crvena Hrvatska postojala je od početka pa do kraja XII. vijeka. Ona nije više samo snena slika, koja bi navodno bila prenešena iza Kar-pata. Ona je utvrđena historijska činjenica. Crvenu Hrvatsku spominje pop Dukljanin, a po dru M. Šufflay-u (u djelu: Srbi i Arbanasi) ima ona realnih veza sa župom Crmnicom i Kučima. Ime Kuči dolazi od arbanaske riječi kuk, što znači crven.

Osim filologije pomogla su i novija istraživanja, da se utvrdi istina u pisanju poznatoga popa Dukljanina o Crvenoj Hrvatskoj.

Od prvih poznatijih knezova travunjskih spominju se u IX. v. Krajina, Pavlimir i sin mu Tješimir. Posljednju dvojicu nazivlju latinski pisci čak kraljevima ili reges. Pavlimir je poznat i u historiji Dubrovnika.

U X. v. vladaju Travunijom* knezovi zahumski Viševići. Pouzdano se znade, da je Mihajlo Višević I. sa svojima potomcima priznao suverensku vlast hrvatskih kraljeva X. vijeka: Tomislava, Krešimira, Miroslava i Držislava.

Pod sami svršetak X. v. proširi Ivan Vladimir svoju vlast iz Skadra sve do Neretve. Ovim zauzećem prestaje vlast hrvatskih kraljeva nad Zahum-

---

* U X. v. dolazi uz ime Travunije i slov. naziv Trebinjska oblast.

skom zemljom i Travunijom. Travuniji su odsada gospodari dukljanski ili zetski vladari.

Oko 1017. g. javlja se kao knez »Helmanije i Tribunije« Dragomir, brat sv. Vladimira. Dragomira u nekoj svađi ubiše Kotorani. Tako veli tradicija, dok istorija kaže, da je Dragomir bio oženjen Kosarom, kćerkom cara Samuila, i da ga je njegov stričević Vladislav na prevari ubio.

Ubijenoga Dragomira naslijedi u Zeti knez Vojslav. On se sukobi s Grcima 1042. g. i to zbog pobune svojih suplenika oko Drača. S juga napadoše ga Grci, a sa sjevera upade u Trebinjsku oblast humski knez Ljutovit kao saveznik Grčki i dopre s vojskom do Klobuka. Tu pade Ljutovit u dvoboju sa Vojslavljevim sinom Gojslavom, a vojska se njegova rasturi i ostavi zemlju Vojslavljevu.

Trebinjska oblast ostade i dalje Vojslavu i njegovima potomcima (Mihajlu, Bodinu i dr.) sve do 1168. g. Tada zetsku državu, koja je već 1077. postala kraljevinom, zauze Stefan Nemanja, raški veliki župan. Tim aktom dođe Trebinjska oblast pod Nemanjiće.

Stefan Nemanja postavi svoga brata Miroslava za humskim knezom sa stolicom u Stonu. Miroslav stupi u rodbinske veze sa bosanskim banom Kulinom, uzevši njegovu sestru za ženu. Kako je upravo u to vrijeme Nemanja prognao bogomile iz svoje države, a žena ih Miroslavljeva štitila kao i njezin brat

Kulin ban, nađoše bogomili kod njih sigurno sklonište.

Vjera bogomilska poče se sada naglo da širi po Zahumlju i po Trebinjskoj oblasti. Ovaj vjerski pokret uticao je na Miroslava i on iz Stona progna katoličkog biskupa Donata. Zbog toga papa Aleksandar III. prokune Miroslava, a Andrija, vojvoda Hrvatske i Dalmacije, udari na Zahumlje i pripoji ga Hrvatskoj državi (1198.—1210. g.). Miroslavu osta Ston i poluostrvo Rat, a Andrija tako postade susjedom Travuniji.

Miroslava, koji već naredne godine umre, naslijedi kao zahumski knez sin mu Petar (1199. do 1235.). Udovicu Miroslavljevu sa 10-godišnjim sinom Andrijom protjeraše velikaši iz Stona i iz zemlje, na što se ona skloni kod brata Kulina. Da li je ovo progonstvo bilo djelo Petrovo, nije historija mogla da utvrdi. Međutim se znade, da je zbog toga prognanstva otpočelo u Zahumlju obračunavanje između Stefana Prvovjenočana i njegova brata Vuka. Potonjega je u borbi pomagao poznati hrvatski vojvoda Andrija. Stefan navlada svoje protivnike i 1210. god. povrati natrag čitavo Zahumlje. Tom zgodom bio je Petar prognan preko Neretve u Hrvatsku, ali se doskora povrati i vladaše Zahumljem do svoje smrti 1235. g.

Petra naslijedi sinovac Toljen (1235.—1239.). Toljen bijaše veliki bogomil kao i Petar. Zbog toga se sukobi sa hrvatskim vojvodom Kolomanom. Ovaj pobjedi Toljena i pridruži

Zahumlje hrvatskoj državi. Iza Toljena postade **A n d r i j a** zahumskim knezom.

A n d r i j a, sin Miroslavljev i stric Toljenov, vlada od 1250.—1254. god.

Dok su se u Zahumlju redali potomci Miroslavljevi, dotle je još za Nemanje upravljao njegov najstariji sin **V u k a n** kao velji knez: **D u k l j o m**, **T r e b i n j e m**, **H v o s n o m** i **T o p l i c o m**. Iza Vukana spominje se knez (ili kralj?) **R a d o s l a v** kao gospodar **T r e b i n j a**. U njegovo vrijeme vladao je u **P o p o v o m P o l j u** **A n d r i j a**, sin Miroslavljev, Kako se iz pređašnjeg razlaganja vidi, **A n d r i j a** je tek u 50. godini života postao **k n e z o m z a h u m s k i m**.

Povrativši Zahumlje od Hrvatske bio je **A n d r i j a** moćan knez. Ne htijući priznati svojega rođaka, srpskoga kralja **U r o š a I.** svojim gospodarom sklapao je on saveze sa bosanskim banom **M a t i j o m N i n o s l a v o m** i sa **D u b r o v č a n i m a**.

Isto je tako i njegov sin **R a d o s l a v** volio da bude kletvenikom ugarskom kralju **B e l i I V.** nego da prizna **U r o š a** svojim suverenom. Iz ovoga se vidi tendenca, kako su zahumski Nemanjići nastojali na svaki način da postanu vladari neovisni od svojih rođaka srpskih kraljeva. Njihova nastojanja ostadoše uzaludna.

Zahumska je zemlja u prvoj polovini **X I V.** vijeka imala ove gospodare: **P a v l a i M l a d e n a Š u b i ć a** (1304.—1322.), poslije toga **Stefana U r o š a I I I.** **D e č a n s k o g**, onda ju 1325. g. osvoji bosanski ban **S t j e p a n K o t r o m a -**

nović. Vlast ovih suverena priznaju tadanji zahumski knezovi Nikola i Branivoje. Ne zna se, da li je Nikola bio nasljednik zahumskih Nemanjića ili ga je Mladen Šubić doveo u Zahumlje. Sinove njegove Vladislava i Bogišu Nikolića srećemo kao gospodare Popova Polja.

Branivoje je otac moćne kneževske porodice Branivojevića.

Nikola je kao knez zahumski stolovao negdje oko Popova Polja, dok Branivoje bijaše u Stonu.

U drugoj polovini XIV. v. zasjedoše na kneževsku zahumsku stolicu Hranići iz dinastije Kosača.

Trebinje je međutim neprekidno bilo u vlasti Nemanjića od 1168. g. sve do smrti cara Dušana Silnog. Iza njega poče ono naglo da mijenja svoje gospodare. Već za vlade Dušanova sina Uroša IV. dođe Trebinje u ruke carskim srodnicima Vojinovićima. — Od ovih pređe Trebinje u vlast Nikole Altomanovića. Ovaj ga opet odstupi zetskim Balšićima. Potonji su bili gospodari Draševice, Konavala i Trebinja do 1378. g., kada bosanski kralj Tvrtko I. progna Đurđa Balšića i zavlada Trebinjem. Od toga je vremena Trebinjska oblast sastavni dio bosanske države. Njezin novi gospodar Tvrtko I. primao je i dohodak sv. Dimitrija.

Po smrti Tvrtkovoju 1391. g. nastadoše u Bosni nemiri i borbe oko prijestola. Sudbinom

bosanske države, koja je bila izborno kraljestvo, stadoše da odlučuju silne velmože Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, Sandalj Hrančić i Pavle Radinović.

U međusobnim borbama nijesu ovi kao ni ostali velikaši bosanski prezali ni od toga, da jedan proti drugome pozovu čak i tuđina u pomoć. Tako je Hrvoju Vukčiću, kada se on zarati s ugarskim kraljem Sigismundom Luksenburgovcem, pomagao turski vojvoda Ishak beg. Uz Sigismunda nasuprot pristao je veliki vojvoda bosanski Sandalj Hrančić, sinovac poznatog bosanskog vojvode Vlatka Vukovića.

Bosna je u tom času bila podijeljena u dva protivnička tabora. Hrvoje se doduše odhrva brojnijima neprijateljima i umre nepobijeden 1416. god., ali njegov saveznik Ishak-beg ne ode više iz Bosne. Što više pođe mu za rukom da najveći dio bosanske i humske vlastele dovede u vazalni odnosaj prema Turskoj carevini. Sve to bilo je na stopešest godina prije pada Bosne.

Godine 1416. pozvaše braća Petar i Radoslav proti Sandalju Turke, jer im bješe nasilno maknuo oca Pavla Radinovića-Jablanića, pa si iza toga prisvojio jedan dio njegovih zemalja. Od toga vremena Turci, zvani i nezvani, češće upadaju u Humsku zemlju i pljačkaju po njoj. Sandalj, gospodar Huma, skloni na to sebe i svoju zemlju pod okrilje tursko samo zato, da izbjegne pljački turskoj i da udovolji želji Ishak-begovoj.

Bilo je to za vladanja kralja Ostoje, kada je Trebinjska oblast, po svoj prilici posredstvom turskim, bila pod gospodarima Sandaljem i Radoslavom Pavlovićem.

Radoslav je često uznemirivao Dubrovačku republiku upadajući iz južnih trebinjskih župa na teritoriju dubrovačku. Dubrovčani kupiše od Sandalja i Radoslava, nakon dugog pregovaranja, Konavle i Župu. Radoslav, na koga su se Dubrovčani još ranije tužili kao na rđava susjeda, napadao ih je i poslije ove kupovine. U neprijateljskim njegovim preduzećima protiv Dubrovnika pomagala su ga bratstva Ljubibratića, Zubaca i Korjenića.

Godine 1435. umre veliki vojvoda Sandalj Hranić, a naslijedi ga sinovac Stjepan, sin Vukčev. Stjepan je bio vrlo popularna ličnost, a poznat je u narodu još i danas pod imenom hercega ili herceg-Šćepana.

Stjepan (-Šćepan) proširi svoju prostranu baštinu sa Trebinjem i susjednim župama otevši ih od Radoslava 1438. god.

Deset godina docnije prozva se Stjepan »božjom milosti herceg od svetog Save, gospodar humski i primorski, veliki vojvoda rusaga bosanskoga i knez drinski«. Od toga se vremena njegova zemlja poče da naziva zemljom hercegovom ili Hercegovinom. Ona se više i nije računala Bosni, nego je bila kao samosvojna država. Trebinjska oblast je njezin sastavni dio. I mi ćemo od sada Stjepana zvati na na-

rodnu herceg - Šćepanom ili samo hercegom.

Za vlade hercegovе spominju se vojvode Ivaniš Pavlović i Ivaniš Vlatković. Prvi je gospodar Trebinja i Popova polja, a drugi je gospodar Huma. Herceg sam i vojvoda Pavlović bili su otvoreni pristaše bogomilstva, dok je vojvoda Vlatković ostao do svoje smrti vijeran katoličkoj crkvi.

Šćepan je kao i njegov stric Sandalj držao svoje zemlje pod vrhovnim gospodstvom turskim.

Za drugog kraljevanja Tvrtka II. Tvrtkovića (prvo 1404.—1409., drugo 1421.—1443. g.) naseliše se Turci stalno u Vrhbosni i Hodiđu. Odavde su njihovi sandžak-bezi upravljali zemljom i pokornim vazalima. Godine 1463. pade im Bosna u ruke kao jabuka, dozrela silom unutrašnjih trzavica i nesloge, a herceg, izgubivši padom Bosne veći dio svojih posjeda, održa se još u samom Primorju. Tri godine iza propasti Bosne pojavise se Turci i u starinskom Trebinju.

Prvi turski upravitelji u Hercegovini zvali su se vojvodama, a tek docnije uzeše naziv sandžak-krajišnika. U XVI. v. nazivaju se oni krajišnik sandžaka hercegovackog. Od 1466. do 1522. g. ima ih ravno 26 na broju. Kao prvi spominje se još u februaru 1466. Ahmed vojvoda. On je upravljao većim dijelom zemlje hercegovе, dok je Šćepan nemoćan gledao iz Novoga,

kako se njegovom krivicom raspada ostatak njegove države ubrzanim tempom.

Turci su umjeli da se koriste silama pokorenog naroda. Oni nijesu na prečac dokinuli dosadašnjih običaja i naziva u upravi. Kako malo prije rekosmo, zadržali su naziv vojvode. Do g. 1505. ima čak i kršćana, koji nose naziv vojvode* i kneza. Tako se 1477. spominje trebinjski vojvoda Herak Vraneš, a 1505. vojvoda Radivoj i knez Vuk. U Donjim Vlasima je u to vrijeme knezom Herak Vladisalić.

Popularni herceg-Šćepan umre u Herceg-Novom 22. maja 1466. godine. Prama fermanu od 3. augusta 1466., koji je sultan iz Drinopolja poslao Dubrovčanima, jasno je da je hercega naslijedio sin Vladislav. On zadrži za se krajeve oko ušća rijeke Neretve, a bratu Vlatku prepusti Novi s okolinom. Sa Vlatkom je u zajednici živio treći i najmlađi brat Stjepan do god. 1471. Malo iza toga ode ovaj Stjepan u Carigrad, gdje primi islamsku vjeru. God. 1474. spominje se on prvi put kao Ahmed beg Hercegović. Ahmed je četiri puta bio velikim vezirom Turske carevine.

1476. g. pade Neretvanska krajina, a godinu dana iza toga umrije njezin branilac, junak Ivaniš Vlatković. Sudbina Neretvan-

---

* Vojvoda je kod Srba stjegonoša, a knez je upravnik grada; dok je na zapadu u Hrvatskoj i u Bosni knez visoki plemić.

ske krajine stiže ubrzo i osamljeni Herceg-
Novi.

G. 1482. sađe s vojskom u Primorje Ajaž-
beg (1478.—1483.), sedmi po redu Kra-
jišnik sandžaka hercegovačkog,
opkoli Novi i zauze ga. Po padu Novog osta-
više braća Vladislav i Vlatko svoju
otadžbinu. Prvih dana skloniše se u Dubrovni-
ku, a odavde odoše dalje na sjever. Jedan se
nastani u Veneciji, gdje mu potomci izumriješe
u XVII. v. Drugi se udomi u Slavoniji. Njegovi
su potomci današnji grofovi Pejačevići.

POD TURSKIM GOSPODSTVOM.

Pred najezdom turskom uzmicalo je sve,
što je moglo. Naročito se bješe uskomešao ro-
manski elemenat. **Makedo-rumunji**, koji se na
vrijeme ne skloniše ili na sjever u Rumunjsku
među suplemenike ili na jug u Grčku, uzmicali
su pred Turcima na zapad. Uzmičući tako sti-
goše u naše krajeve i dopriješe u samo Pri-
morje.

Makedo-rumunji poznati su kod nas
pod imenom **Cincara** ili **Kuco-vlah**.
Njihovih tragova očuvalo se je dosta — naro-
čito lingvističkih. Njihov romanski
postponirani član **ul** i nastavak riječi **or** oču-
vaše se do danas u nekim našim imenima —
kao: Durmitor, Kapor, Tudor i dr.; Radul,
Sekula i dr. Od Radul i Sekula postala su naša
patronimijska imena: Radulović, Sekulović ili
Sekulić.

Ove cincarske jezične osebine sretoše se sa

udomaćenim na zapadu imenima na iš i aš — kao: Ivaniš, Dragaš, Matijaš, Tomaš i dr., od kojih isto tako ima naših prezimena.

Osim ove jezične mješavine pojavi se sa kucovlaškim došljacima i bijela suknena nošnja i izmiješa se sa zapadnom — pretežno tamnijom nošnjom.

Zauzevši Turci Bosnu i Hercegovinu napraviše od osvojenih zemalja bosanski pašaluk. Godine 1583. podijeliše svoj pašaluk u ove sandžake: bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, lički i bihački.

Hercegovački sandžak-beg (-paša) stoluje isprva u Dračevu, a docnije u Trebinju. Kao prvi sandžakbeg u Trebinju poznat je Osmanpaša Resulbegović.* On izgradi vanjsku tvrđavu trebinjsku 1706. g. U njoj podiže džamiju (današnja Osmanpašina džamija) i konake za sebe. Oko paše okupiše se ubrzo i ostale vlasti turske, koje su dotle bile u raznim mjestima. Tako se

---

* Resulbegovići su došli u Trebinje iz Herceg-Novoga. Nekoliki članovi ove porodice bili su paše, a više njih bilo je na višim položajima. U XIX. v. istakli su se:

S a b i t p a š a (janičarski) je poznat iz borbe protiv Rusa i Crnogoraca pod Klobukom. Umro je 1804. god.

H a s a n b e g Resulbegović kao muslim trebinjski i njegov sin I b r a h i m b e g, koji je umro 1866. g.

Ova trojica Resulbegovića bila su pokopana u haremu (muslimanskom groblju), koje je za austro-ugarske vlade pretvoren u gradski park. God. 1828. ekshumirani su njihovi posmrtni ostaci i prenešeni u polički harem na vječni počinak.

pouzdana znade, da je još prvih dana XVIII. v. u Trebinju sjedio samo mudir, koji je bio potčinjen ljubinjskom kadiji. Sa dolaskom pašinim u Trebinje nestade i toga podređenog položaja. To svjedoči d i v a n h a n a i druge zgrade, koje Defterdar podiže u prvoj polovini XVIII. v. za razne turske vlasti u Osmanpašinom novom utvrđenju ili današnjem Kastelu.

Tako je Trebinje u XVIII. vijeku postalo n a j v a ž n i j e m j e s t o u Hercegovini i sijelo turskih vlasti.

Nove prilike pod turskim gospodstvom izmijenise u mnogočem život Srba i Hrvata. Jedna sudbonosna činjenica bila je svakako ta, što je odmah u početku veći dio staroga plemstva prigrlilo islamsku vjeru. To je ono isto plemstvo, koje, oslanjajući se na tradicionalna prava slovenska, ne htjede da se pokloni ni kralju svoje krvi. Sada pod tuđinskom vlasti dođe ono malo po malo do zasebna položaja i postade stupom države. Ono je često odlučivalo i sudbinom turske carevine.

Do istaknutijeg položaja pod Turčinom pomoglo je domaćemu plemstvu dosta to, što je prihvatilo vjeru islamsku, ali je tomu mnogo više doprineo p o g r a n i č n i k a r a k t e r same zemlje njegove. Bosna i Hercegovina su odsada glavno izlazište turskog prodiranja i osvajanja po srednjoj Evropi.

Ova dva fakta obezbijedila su bosansko-hercegovačko plemstvo, ali je prvim njegovim gestom narod za čas ostao bez vođa. Dosada je

plemstvo u svemu prednjačilo narodu, a sada je ovome valjalo potražiti nove vođe.

Napušteni narod ostao je zaprepašten, pa nije u prvi mah ni razbrao, što se sve oko njega zbiva. Došavši sebi osjeti ubrzo ropske okove, kako ga iz dana u dan sve jače stežu. U tima teškim danima stade se narod obzirati za novim vođama, koji bi mu pomogli. Nezasadovoljnici uskočiše u planine, da iz njihovih šuma kao osvjetnici štite svoju potlačenu braću od zuluma turskih. To su u narodnoj pjesmi opjevani hajduci.

Tradicija, a naročito narodna pjesma učinila je svoju.

U koliko su vremena bivala teža, a danci veći, kuluci nesnosniji i nasilja postala dnevna, u toliko je više raslo nezadovoljstvo u potlačenom narodu.

U planinama je stalno rasao broj hajduka, a u stanci se dižu po svima našim krajevima. Dok se hajduci osvećuju Turčinu za počinjene nepravde, dotle vođe ustaša vrebaju povoljnu priliku, bilo unutrašnju bilo spoljašnju, da oslobode potlačenu braću, tursku raju.

Nijedno preduzeće evropskih vlasti proti osmanlijskom carstvu nije ostalo nezapaženo. Ništa nije izmaklo oku osvjetnika. Oni su sve pokrete zapažali ili sami ili su za njih doznawali po manastirima od kaluđera. Ovi su vođama strane poruke isporučivali i s njima zajedno narod na ustanak dizali.

Svaki uspjeh kršćanskog oružja redovno bi

među njima odjeknuo i izbio bi po koju iskricu nade u oslobođenje naroda.

Poslije Sulejmana II. poče Turska postupno da opada. Uzrokâ i bližih povoda tome opadanju bilo je i unutrašnjih i izvanjskih. Slabo stanje Turske utvrđivalo je po Evropi vjeru u skoru propast osmanlijskog carstva.

God. 1571. osvojiše Turci Cipar, na što zapadne evropske vlasti stvore Svetu Ligu i iste godine kod Lepanta zadadoše smrtni udarac turskoj pomorskoj sili. Dvadeset i dvije godine iza pogibije turske kod Lepanta postrada pod Siskom velika turska vojska glasovitoga bosanskog Hasan-paše. Ova sjajna pobjeda Hrvata nad Turcima zaustavi uopšte njihovo napredovanje. Od 1593. g. poče Turska da se brani zauzevši defansivni stav.

Već 1595. g. otmu Uskoci od Turaka tvrđi Klis, a 1597. godine podiže vojvoda Grdan* ustanak u Hercegovini. Ustanicima ne stiže obećana pomoć, pa njihov pokret bude ognjem i mačem ugušen — tim prije, što je Austrija s Turskom ugovorila životvoroški mir 1606. g.

U XVII. v. zaredaše velika zavojevanja evropskih sila, koja primjetno i osjetljivo stezahu granice osmanlijskome carstvu. Obruč oko carevine bivao je sve tješnji, a nezadovoljstvo njenih kršćanskih podanika raslo je danomice.

---

* Na Grdana podsjećaju razvaline kod sela Ozrinića u Nikšićkom polju. One se zovu Grdanovo kućište.

Najprije se s Turcima sudariše Mlečani zbog Krete (1645.—1669. g.). Iza toga stupa u akciju Austrija (1683.—1699. g.). Već u prvom, a naročito u drugom ratu vidimo živu saradnju manastira Tvrdoša kod Trebinja. Njegovi su kaluđeri stalno u dodiru sa izvanjskim svijetom, te sa ustanicima i njihovim vođama. Oni budno prate događaje i oprezno ravnaju protivturskom akcijom — i to redovno u sporazumu sa evropskim silama.

Naročito se ističe rad čuvenog Oстроškog svetitelja Vasilija Jovanovića (1639.—1671. g.). Kada evropske države, posredovanjem pape Klementa VII., stvoriše Ligu proti Osmanlijama, oduševljeno se pridružuje ovoj akciji i hercegovački metropolita sv. Vasilije Oстроški. On radi neumorno na oslobođenju svoje potlačene braće, dopisuje se s Rimom i gleda kako bi obnovio ranije veze s Rimom. U njegov primjer ugledali su se i drugi kaluđeri manastira.

Tvrdoš je nekoliko puta stradao usljed elementarnih udara i nepogoda, ali je mnogo više patio zbog protivturskog djelovanja svojih kaluđera. Navešću ovdje samo jedan primjer takova rada. U Tvrdošu je 10. decembra 1687. g. položio zakletvu vijernosti Mlečićima vojvoda Vukašin Gavrilović iz Nikšića sa svojim ljudima.

Ovakove činjenice nijesu mogle zadugo da ostanu nezapažene. One su manastiru život prikratile i napokon ga uništile. Katastrofa zapri-

jeti Tvrdošu onda, kada Turci zamjete nje-
govo prijateljstvo s Mlečanima.

To se ubrzo dogodi.

God. 1687. osvojiše Mlečići Herceg-Novi* i osim toga dobiše još nekoliko manjih mjesta u Dalmaciji. Tim povodom ostaviše turske porodice primorje i povukoše se u svoje kule i čardakove u unutrašnjost zemlje. Česti ustanci i bune raje prisiliše jih opet, da se odavde sklone i povuku u Trebinje.

U vrijeme povlačenja hercegnovskih Turaka dođoše u Trebinje i njegovu okolinu: Omanovići, Resulbegovići, Salahovići, Hadžihasanovići, Čatovići, Kapetanovići, Galijatovići i dr.

*

Pohod P o p o v a c a na Trebinje 1689. g. i ustanak oko Gacka 1691. g. još bolje uvjeriše trebinjske Turke, da je Tvrdoš glavno ognjište nezadovoljnika i stjecište ustanika. Zbog toga odlučiše Turci da pod svaku cijenu razore to gnijezdo buntovičko.

Mlečići preko svojih uhoda doznadoše osnove turske i riješiše da ih preteku. Bojeći se da bi kivni Turci mogli Tvrdoš ili do temelja

---

* U odbrani Herceg-Novog od Mlečana i njihovih saveznika Peraštana i Crnogoraca pogibe u samom početku borbe trebinjski Belilaga; a hercegovački Topalpaša, koji bijaše sa 4.000 vojnika priskočio u pomoć hercegnovskim Turcima, jedva iz borbe iznese živu glavu. Kršćani ga potukoše pred gradom prije, tako da u tvrđavu nije ni ušao.

razoriti ili ga pretvoriti u jaku tvrđavu, pošlaše 1694. g. na Trebinje vojsku pod Ivanom Burovićem. Turci junački dočekaše kršćane. Videći Mlečani da će manastir ostati u rukama turskim, podmetnuše lagum i razoriše ga 1694. god. Tako nestade Tvrdoša, koji je od svog osnutka 1509. g. pa do razorenja stalno stajao na braniku vjere i slobode.

Vladika Savatije Ljubibratić skloni se još ranije sa kaluđerima tvrdoškog manastira na mletačko zemljište. U blizini Herceg-Novog bijaše jedna zapuštena crkva. Izbjegli kaluđeri obnoviše tu crkvu i uz nju izgradiše manastir Savinu 1694. g.

Jedan dio izbjeglih kaluđera povrati se nešto docnije pa obnovivši raniji metoh tvrdoški u Dužima pretvori ga u novi manastir. Ulogu, koju je dotle u narodu vršio Tvrdoš, nastavlja odsada manastir Duži. To nam u novijoj historiji svjedoči rad njegovih kaluđera — osobito rad Dučića i Perovića u XIX. vijeku.

Odmah po razorenju Tvrdoša podigoše Turci u Trebinju 1696. g. prvu utvrdu (ićesar) na mjestu Banviru i opasaše ju jakim zidovima. Ali već 1706. g., kako prije rekosmo, podiže Osmanpaša Resulbegović novu i veću tvrđavu. To je današnji trebinjski Kastelel.

Iza uzaludnog podsjedanja Beča stizao je Tursku carevinu udar za udarom. Teško stanje Turske oživi ponovno nadu u oslobođenje. U Slavoniji skočiše na noge ustaše pod vodstvom Luke Ibrišimovića, u Dalmaciji se di-

goše uskoci pod Smiljanićem Ilijom i Jankovićem Stojanom.*

U isto vrijeme zaredaše ustanci kršćana u Hercegovini. Prvi se diže Baj o Pivljanin. Bajova četovanja imala su osjetljivih udaraca i težkih posljedica. Njegovi ljudi popališe mnogo turskih kula i čardakova i do temelja razoriše Dračevo, Predolje, Slivlje i Kazance.

Osobito burna i krvava bila je 1716. i 1717. godina. Po izvještajima mletačkih providura: Vendrama Sebastijana, Ema Angela i Moceniga Alojzija, koje su oni slali vijeću u Veneciju, bilo je tih godina ustanaka na Zupcima, u Korjenicima i u Popovu Polju. Po tima povjerljivim izvještajima gorjelo je dakle najviše oko Trebinja.

*

Ove ustanke domaćih nezadovoljnika poticala je Venecija, a Crna gora ih je redovno pomagala. To se očigledno vidi u ustanku Zubaca i Korjenića. Njih predvodi mletački kapetan Ivan Burović, rođeni Peraštanin.

Turci, nesigurni među svojim kmetovima, pobjegoše sa okolnih posjeda iz svojih kula i povukoše se u zidine gradske. Posljedice ovoga

---

* Nije nevjerovatno ono, što se i danas priča među trebinjskim muslimanima, da su se Smiljanić i Janković sa svojim uskocima nezapaženo preko Gučine privukli Policama. Tu su na sami bajram u jutro zaskočili Turke u času, kada su klanjali u Carevoj džamiji i poklali ih.

novog selenja osjetiše se u svima gradovima — a naročito u Trebinju. U njemu se zbog toga oko Resulbegovićeve utvrđenja, koje je na desnoj obali Trebinjčice, poče da razvija nova varoš.

Ranije rekosmo da je Venecija 1687. g. stekla nekoliko mjesta u Dalmaciji. Požarevačkim mirom 1718. g., kao saveznica Austrije, proširi ona svoje posjede novim tekovinama u Boki Kotorskoj. Time Mlečići postadoše još uplivnijim susjedom koliko Trebinja toliko i Crne Gore. To se ubrzo osjeti u ovim krajevima. Za austrijsko-turskog rata 1737.—1739. g. digoše se na oružje Crnogorci i postigoše lijepih uspjeha protiv Turaka. Ovi crnogorski uspjesi vršili su odsada odlučniji uticaj osobito na južne trebinjske župe: Kruševicu, Zupce i Dračevicu.

Krajem XVIII. v., u vrijeme prosvijećenog apsolutizma, zavedoše evropske države neke naprednije i korisnije reforme u svojem unutrašnjem uređenju, kao i na kulturno-prosvjetnom polju. Blagotvorno djelovanje novih promjena poče se svagdje ubrzo da osjeća. Čini se da je i ratoborni Mars, koji je u posljednje vrijeme bio čas na jednoj čas na drugoj strani ratnika, odlučno pristao uz evropske vlasti okrenuvši leđa Turskoj carevini.

Za sretnih i uspješnih ratova Austrije i Rusije protiv Turske iskrсну još poznato, zamršeno istočno pitanje. Sada otpoče življe rješavanje toga gordijskog uzla u novom vijeku.

Trezveniji i uviđavniji ljudi u Turskoj raz-

braše ubrzo o čemu se radi i dođoše do uvjerenja, da se njihova država u Evropi neće moći održati, ako i ona ne provede potrebne upravne i vojne reforme. Pitanje jenjičara dođe najprije na red. Nedisциплиnovani jenjičari postadoše vremenom ono isto u Turskoj, što su nekada u Rimu bili praetorijanci.

Jenjičari su kočili svaki napredak, a svoju volju nametali su vlastima i, ako je ustrebalo, provodili su ju oružjem u ruci. Zbog toga im sultan Selim III. postade veliki protivnik i izdat. z. h a t i š e r i f 1793. g. Njegovo reformatorsko nastojanje zaustaviše vanjski zapletaji i rat s Francuskom, te srpski ustanak.

Nekako u isto vrijeme i najbliži susjed Trebinju na zapadu Dubrovnik izgubi svoju samostalnost.*

*

Francuzi, novi gospodari Dubrovnika i Dalmacije, donesoše svojim novim podanicima: j e d n a k o s t, b r a t s t v o i s l o b o d u. Ove napredne ideje francuske pobjedonosne vojske munjevitom brzinom dopriješe s obale Jadrana u naše krajeve, u kojima je stalno tinjala iskra nade u oslobođenje, a svijest narodna nije se nikada gasila.

---

* Na osnovu požunskog mira 1805. g. uđu francuske čete u Dalmaciju i general Lauriston zaposjede drevni Dubrovnik 27. maja 1806. g. Dubrovačka republika bude dekretom od 31. januara 1808. dokinuta, a odlukom od 31. oktobra 1809. g. bude Dubrovnik sa ostalom Dalmacijom pripojen novim Ilirskim pokrajinama.

Potrebno je sjećanje na ove činjenice onome, ko hoće dublje da pronikne u dalji razvitak događaja naše nedavne prošlosti.

Reforme Selimove nastavio je Mahmud II. (1808.—1839. g.). Protiv njegovih vojnih reformama digoše se listom bosanski jenjičari. Uz jenjičare pristadoše i bosanski begovi pod Husejin-kapetanom Gradašćevićem, Zmajem od Bosne. Buntovni begovi povuku posebnim ugovorom u svoje kolo i skadarskog pašu Bušatliju. Nu veliki vezir Rašid paša zauze najprije Skadar 1831. g., a iza toga raznim obećanjima uspije mu da zavadi ostale vođe nezadovoljnika i oni se povrate kućama. Nepopustljivi Husejin proglašuje se vezinom uprkos neuspjehu. Kara Mahmud-paša savlada Husejina i on pobježe iz Bosne.

Padu Husejinovu mnogo doprinesoše hercegovački begovi — naročito: Smajil-aga Čengić i Aliaga Rizvanbegović-Stočević. Potonji isposlova od sultana odcjepljenje Hercegovine od Bosne i za sebe čast vezirsku (1832.—1851. g.).

Mahmudov sin i nasljednik Abdul Medžid (1839.—1861.) izda odmah u početku svoje vlade tenzimat, kojim se u carstvu zavodi ravnopravnost. Međutim bosanski Tahir-paša ukinu samo begluk, a prama zemljištu i prilikama zavede polovinu, trećinu i desetinu kao porez. Ova poreska promjena naiđe na otpor. Neomeđenu vlast bosansko-hercegovačke feudalne aristokracije silom slomi Omer-paša Latas. Mnogi begovi izginuše u borbi s odluč-

nim Omer-pašom. I Ali-aga Rizvanbegović-Stočević plati glavom 1851. god. svoju odvojenu akciju.

Slomivši otpor bosansko-hercegovačkih begova nastavi Omer-paša svoje zatorno djelo kupljenjem oružja od pregažene raje, te drugim raznim zastrašivanjima naroda i proganjanjem njegova sveštenstva. Žudan koliko slave toliko i blaga, otimao je sve, do čega je došao. Porez je d a v a o u z a k u p.

Nova poreska reforma desetinskoga sistema, pa samovolja i način ubiranja poreza dotjera narod do prosjačkog štapa i dovede u očajanje. Stanje uopšte postade nepodnošljivo. Kada se u ovako teškim prilikama poče još i oružje da kupi od naroda, udari u Hercegovini sila n a ž e s t o k i o t p o r.

Narod se pobuni i okupi oko svoga vođe Luke Vukalovića. Ustanak zahvati malo ne čitavu Hercegovinu. Borbe potrajaše od 1858.—1862. g. Crna Gora priskoči ustanicima u pomoć. Prvi uspjeh ove zajedničke borbe bio je 1859. g., kada Grahovo pripade Crnoj Gori. Ratovanje se nastavi u Zupcima, Dračevici i Kruševici i svršši tek 27. jula 1862. g., pošto se je i Rusija umiješala u korist ustaša. Nešto docnije primiše Turci pogodbe Lukine i mir bude uglavljen u Mostaru. Vukalović poslije toga ode u Rusiju.

Teško stanje kršćana u Osmanlijskom carstvu stalno je izazivalo nemire, koje je vlast redovno krvlju ugušila. Najposlije pozvaše evropske države samoga sultana, da već jednom

podijeli kršćanima obećanu ravnopravnost, da popravi upravu u zemlji i da umanjí goleme terete, što su ih snosili kršćanski podanici njegova carstva.

Sultan Abdul Azis (1861.—1876.) pokaza na sve ove opomene samo dobru volju, ali ne učini ništa. Kršćanski podanici ne kloniše duhom. Oni i dalje reaguju na nepravde, a silu odbijaju silom.*

Zbog samovoljnog i nasilnog ubiranja poreza nastade u jesen 1874. g. uzbuna u Z o v i n o m D o l u i L u k a v i c i kod Nevesinja. Narodni prvaci skloniše se pred silom u Crnu Goru. Kada u julu 1875. dođe u N e v e s i n j u do oružana sukoba i tom zgodom pade krv, prepuni se čaša gorčinom. Izbjegli vođe povratíše se iz Crne Gore i 19. jula pozvaše narod na oružje. Poziv nađe gotov odziv. Četničke borbe vodile su se najviše oko P a p r a t n i c e. Prva nevesinjska puška odjeknu daleko, osobito u bosanskoj Krajini. Planine Prosara i Kozara bile su u njoj glavnim bojištem bosanskoga pokreta.**

Crna Gora je i opet pomogla hercegovač-

---

* U Abdul Azisovo vrijeme bio je u Trebinju kajmakanom čuveni Alibeg Kučukalić Biogradlija. Vrijedno ga je istaknuti u ovo doba opštega vrenja zato, što je on, iznimno, u narodu na dobrom glasu sa svoje pravednosti. To je pokazao naročito pri gradnji cesta: Trebinje—Dubrovnik, Trebinje—Bileća, Trebinje—Ljubinje i Trebinje—Grab.

** Vođa ovog pokreta bio je Petar Mrkonjić, docniji naš kralj Petar I. Veliki Oslobodilac.

kim ustanicima. Srbija se isto tako spremala u pomoć, ali je upravo toga časa bila o sebi zablavljena. Međutim nesložna Turska nije mogla da pokori ustaša.

Unutrašnji nemiri i vanjski neuspjesi oboriše u Carigradu sa prijestola Abdul Azisa i podigoše Murata V. Ovome 20. juna 1876. navijastiše rat Srbija i Crna Gora. Zbog nedaće zbacije carigradski nezadovoljnici Murata i proglašise sultanom Abdul Hamida (1876.—1909.). Novi sultan prisili Srbiju na kratko primirje, koje potraja tek do 26. februara 1877. g. Crnogorci su međutim dalje s uspjehom ratovali. U to se i Evropa umiješa u balkanske prilike.

Poslanici velikih sila pokušашe doduše, da mirnim putem sa Portom uredе одношaje kršćana u carstvu. Pošto sva nastojanja i pregovaranja ostadoše bez uspjeha, istupi Rusija kao neprijatelj i 11. aprila 1877. navijesti Turskoj rat. Ruska vojska udari na Tursku sa dvije strane. Jedna je vojska s uspjehom operisala u Armeniji, dok druga pređe donji Dunav i, slomivši Osmanpašin otpor u balkanskim klancima (Šipka klanac), stade se 1878. g. pobjedonosno približavati samom Carigradu. Pritiješnjena Turska odreče se mirom u S a n S t e f a n u najvećega dijela svoga evropskog posjeda.

Zapadno-evropske vlasti ne htjedoše da priznadu zasebnoga rusko-turskog mira u San Štefanu, nego sazovu K o n g r e s u B e r l i n i izmijeniše san-stefanski mir donekle u korist Turske.

POD OKUPACIJOM AUSTRO-UGARSKOM.

Na berlinskom kongresu dobi Austro-Ugarska dvojna monarhija mandat, da zaposjedne (okupira) Bosnu i Hercegovinu. Austro-ugarska vojska uđe iste godine u zemlju i, naišavši na otpor, uspije tek 1881. g. da ih umiri. Godine 1908. i nepitajući nikoga pretvori dualistička monarhija do sada naju okupaciju u aneksiju Bosne i Hercegovine.

Ovaj svojevoljni gest kao i uopšte teško stanje na Balkanu dovedoše do balkanskoga rata 1912. g. Slava srpskoga oružja u tom ratu nije dala mira susjednom sluzi njemačkoga Dranga. Odnosi između Srbije i Austro-ugarske monarhije postadoše sada još zategnutijima. Kada na sve to 28. juna 1914. g. u Sarajevu pade austro-ugarski nasljednik prijestola Franjo Ferdinand, bio je rat neizbježan.

Austro-Ugarska postavi Srbiji takove uslove i zahtjeve, kojih ona već iz samoga ponosa nije mogla da ispuni. Kao samostalna i nezavisna država nije pogotovo mogla da dopusti, da se strana vlast miješa u njezine čisto unutrašnje stvari.

Rat bude objavljen 15. jula 1914. g. i povuče čitav svijet u gigantsku borbu. Krvavo svjetsko klanje potraja pune četiri godine i donese nam napokon d a v n o ž e l j e n o :

Oslobođenje i ujedinjenje.

Dne 11. novembra 1918. godine sastadoše se u Beogradu predstavnici srpski, hrvatski i slovenački i proglasiše ujedinjenje svojih zemalja sa kraljevinom Srbijom u jednu državu u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karađorđevića.

Ovaj naziv države kao i njezinu administrativnu podjelu u 33 oblasti izmijeni zakon od 3. oktobra 1929. godine u kraljevinu

JUGOSLAVIJU

podijeljenu u 9 banovina.

Trebinje, koje je dotle pripadalo Mostarskoj oblasti, dođe u sastav Zetske banovine.

II.

SADAŠNJICA

ILI OPIS TREBINJA
I NJEGOVE OKOLINE

TREBINJE.

Grad Trebinje leži u sjevero-istočnom uglu Trebinjskog Polja. Oivičuju ga krševita brda osrednje visine: Ilijino brdo, Obodine, Leutar (1224 m — najviši u okolini), Kravice, Petrina, Golo brdo, Strać, Hum i Vesac. Dok ova divlja romantika zatvara varoš sa tri strane, dotle se na jugozapad otvara prekrasan vidik na panoramu pitomoga Trebinjskog Polja.

Tragovi prošlosti grada Trebinja vode nas u davna vremena rimskog gospodstva u ovom kraju.

Trebinje isprva zvalo se je *Tribunia* ili *Travunija* — *Travunja*, a grčki *Τραβουνία* *Tribunia* je neosporno došlo od rimske riječi *tribunus*. Rimski *tribunus* je zapovjednik jedne veće ili više manjih jedinica rimske vojske — *tribunus militum* i *tribuni militares*.

U vezi sa ovim nameće se od sebe pitanje: a gdje su bile i stanovale čete tribunove? Na ovo pitanje teško je dati određeni odgovor. Poznato je da su rimske čete u pokorenim zemljama stanovale redovno u utvrđenim logorima ili taborima, koje Rimljani nazivahu *castra*. Rimljani su svoja *castra* podizali na mjestima, koja su odgovarala izvjesnim uslovima. Nemajući pouzdanih podataka do riječi *tribun-*

nus i od nje izvedene Tribunia može se reći, da spomenutim uslovima rimskog tabora u Trebinju najviše odgovaraju današnje Police, na lijevoj obali rijeke Trebinjčice. Tamo nas sem zgodnog plateau-a vode još i neki ruševni ostaci, kojima do ovoga časa nije sasvim provjereno porijeklo.

Na suprotnoj obali, na jednom krševitom zaravanku, leži Gradina. Sudeći po položaju Gradine i Polica kao i po tragovima,* koji se nalaze na obalama Trebinjčice i u njenom koritu, bio je na tom mjestu jedan zidani most, koji je vezivao ova dva suprotna i naseljena mjesta. Vrlo je vjerovatno, da je na mjestu današnje Gradine bilo ono ilirsko naselje — možda Adzizium —, koje Rimljani redovno nazivahu Urbs Opima, t. j. bogata varoš.

Slovensko Trebinje javlja se tek krajem IX. vijeka. Ime mu je nastalo od slovenske riječi Trǫb, što znači žrtva. Ostaci starina govore da su Police ono mjesto, gdje se je zametnulo slovensko Trebinje. Ono se je odavde dalje širilo podnožjem Gologa brda sve do Brankovićeve kule, koja je u prvoj polovini XIV. v. bila residencijom trebinjskih gospodara.

Trebinje je isprva bilo samo župsko mjesto. Okupivši vremenom oko sebe susjedne župe postade Trebinje središtem nove i veće političke zajednice, koja se po njemu prozva

---

* Vidi o tome I. dio str. 13. i 14.

Trebinjska oblast.

Priznajući redom suverensku vlast hrvatskih, zetskih, srpskih i bosanskih vladalaca očuvala je Trebinjska oblast sve do Osmanlija krvno srodstvo svojih rodova i njihovih župana. Druge neke tradicionalne osebine slaven-ske očuvala se još dulje. Za jedno i drugo ima jasnih dokaza. Prvo potvrđuju nadgrobni napisi u Policama i Poljicu Popovom, a od ovih su još jači spomenici na grobištu u Veličanima. Tu je zapravo nekropola županâ Čihorića-Drugovića i županâ Sankovića. Za drugu tvrdnju osim historije imamo šta više i živih dokaza. Tako su se plemenske osebine očuvala sve do najnovijeg vremena u imenima Korjenića i Zubaca.

Trebinje je u srednjem vijeku bilo važno koliko političko toliko i trgovačko mjesto. Ispod Brankovićeve kule u Policama vodio je trgovački put iz Dubrovnika u Bileću-Gacko i dalje u Srbiju. U Trebinju je bilo stalno naseljenih dubrovačkih trgovaca. U njemu je od 1378.—1463. g. boravio i zasebni poslanik dubrovački.

Dolaskom Osmanlija počeo da opada veličina i tamni slava starome Trebinju. Ovoj nedaći mnogo doprinesoše nove prilike kao i položaj grada prema susjednoj Crnoj Gori, slobodnome Dubrovniku i mletačkoj Dalmaciji. Zbog toga se Trebinje stado postepeno da prurušava u jedan logor i da dobiva izgled obranbenog utvrđenja.

Kada 1687. g. pade Herceg-Novi u ruke Mlečićima, odseliše iz njega turske porodice u unutrašnjost zemlje. Najveći dio tih porodica doseli u Trebinje. Neke od njih nastaniše se u Gorici i na Gradini, a neke se spustiše niže Hrupjela i naseliše ono mjesto, gdje je danas artiljerijska kasarna. Na tom mjestu niče novo naselje, prozvano *Omanovićevom mahalom*. Ona je najstariji dio današnje varoši trebinjske.

Po odlasku turskih porodica iz Novog u Trebinje zabrinuše se Mlečani, da bi Turci mogli manastir Tvrdoš da pretvore u jaku tvrđavu, zato ga sami 1694. g. razoriše. Dvije godine docnije utvrde Turci *Ban-vir** zidinama i jakim kulama: *državnom, Hadžihasanovićevom i Saradžićevom*.

Uvjerivši se ubrzo da je novo utvrđenje i maleno i slabo za odbranu, izgradi *Osmanpaša Resulbegović* 1706. g. oko ovog starijeg utvrđenja jednu prostraniju tvrđavu sa četiri jake kule. Glavni ulaz (kapija) u tvrđavu je na zapadnoj strani. Nad tim ulazom bila je kula *Hadžiismajlovića Selimaga*. Ostale tri kule ili tabije branile su prilaz gradu vatrom iz svojih topova. Tabije su bile ove: sjeverna *Salahovićeva*, jugoistočna *Čatovićeva* i jugozapadna *Landrovićeva* tabija. To je trebinjski *Kastel*.

---

* Po živoj tradiciji nastalo je ime *Ban-vir* ili *Banov vir* odatle, što se je neki ban trebinjski utopio u viru rijeke Trebinjčice u blizini do toga mjesta. Bilo je to davno prije dolaska turskog u Trebinje.

U Kastelu sagradi Osmanpaša za sebe konak na ovom mjestu, gdje je sada mekteb. Dalje je podigao džamiju, koja još postoji i nosi njegovo ime. Osim ove džamije ima u Kastelu još i Careva džamija.* Nekako u isto vrijeme preseliše u Trebinje i turske vlasti iz Dračeva.** Za pridošle vlasti sagradi Defterdar, zamjenik travničkog vezira, poznatu *d i v a n h a n u* i još nekolike potrebne zgrade.

Tako je današnji Kastel postao središtem novoga Trebinja, koje se poče oko njega da razvija na desnoj obali rijeke Trebinjčice.

Osnutkom i razvitkom novoga Trebinja stade još bržim tempom da obumire i opada staro Trebinje na lijevoj obali rijeke. Na to srednjevjekovno naselje slovensko podsjećaju još Police, koje se vremenom i raseljivanjem svoga stanovništva prerušiše iz slavne i velike varoši Trebinja u raštrkano selo Gornje in Donje Police.

Izvan kastelskih zidina bila je u početku samo *O m a n o v i ć e v a m a h a l a* i to kao predgrađe. Nešto docnije poče se da diže drugo predgrađe varoško u *B r e g o v i m a*, a posljednje se stadoše izgrađivati *P o l i c e*.

---

* Za Carevu džamiju vezana je priča, da je ona prije bila na lijevoj obali Trebinjčice uz harem, koji još postoji. Tu se je dogodilo klanje Turaka (vidi I. dio str. 36.). Da bi se izbjeglo sličnim slučajevima, napuste Turci ovu džamiju i u Kastelu podignu novu Carevu džamiju.

** Dračevo je postradalo u ustanku Baja Pivljanina.

Austro-Ugarska monarhija za vrijeme svoje okupacije postupno pretvori Trebinje u jedan utvrđeni logor. Po periferiji varoši izgradi ona nekolike pješadijske kasarne, a u varoši samoj podiže veliku artiljerijsku kasarnu. U Kastelu, na razvalinama starog manastira, nakalemi jednu manju, pionirsku kasarnu. Samu varoš opasa zidom, u kojem ostavi dvojna vrata ili kapije: **b i l e ć k u i d u b r o v a č k u.**

Sve ovo pričinilo se je bivšoj monarhiji malo i slabo za njenu sigurnost. Namjeravajući možda vjekovati u ovome kraju ona je i brda oko Trebinja ovjenčala utvrđenjima, podigavši na njihovim glavicama do jedanaest što većih što manjih forova. Ova su utvrđenja danas napuštena, jer ne služe više onoj svrsi, u koju su bila izgrađena.

Za svjetskoga rata naročito je postradalo i Trebinje i njegova okolina. Neiskazane muke, patnje i progone pretrpješe osobito pravoslavni Srbi sa strane austrijskih vlasti. Mnogi od njih dadoše i živote za vjeru i narodnost svoju. Iza oslobođenja ekshumiraše trebinjski Srbi razasute posmrtno ostatke palih mučenika i sahraniše ih — 77 muškarca i 2 ženske — u zajedničku **K o s t u r n i c u.** Ova zajednička grobnica leži u **P o d g l i v l j u** tik do pravoslavnoga groblja. Podigoše ju zahvalni i ponosni Trebinjci o svom trošku iz pijeteta prama neustrašivim junacima, koji mučenički izginuše za svoje ideale.

Kosturnica šuteći govori više nego je i najvještije pero u stanju da napiše. Njezin nijemi

govor razumije onaj, koji misli i iskreno osjeća za današnju državnu zajednicu.

Poslije ovoga tugaljivog pomena vratimo se opet u Trebinje.

Centar današnje varoši je novijega datuma. U centru su pravilne i široke ulice sa kućama, koje u većini svojom arhitekturom daju gradu izgled jedne primorsko-dalmatinske varoši. Manji dio zgrada drugog je — modernijeg tipa. Među njima važnije su ove javne zgrade: bivša trgovačka škola, osnovna škola, mjesna komanda, sresko načelstvo, gradska opština i ured za otkup duhana sa svojim magazinima. Ova-mo ide i povećí broj privatnih kuća. Osim nabrojanih zdanja ističu se osobito srpsko-pravoslavna i rimo-katolička crkva. Obje bogomolje rastavlja lijepo uređeni **g r a d s k i p a r k**.

Usred grada, u sjeni odraslog drveća, prostire se **B a b i ć e v t r g**, koji služi kao pijaca dnevnih životnih namirnica.

Odmah do ovoga trga, pred zgradom sreskog načelstva, a u debeloj hladovini visokih i krošnjatih platana nalazi se **W i l s o n o v t r g**. Zelenila imade u gradu još dosta po privatnim vrtovima i voćnjacima, a naročito je ono bujno na obalama tajanstvene rijeke Trebinjčice. Grad imade moderan vodovod, koji iz vrela **O k o** opskrbljuje njegovo stanovništvo zdravom pitkom vodom. **O k o** se nalazi kod Arslanagića mosta, 6 km istočno od Trebinja.

Sama varoš Trebinje broji 587 domova sa 2000 duša, a gradska opština ima 5670 stanovnika u 923 doma.

Trebinje je sjedište sreskog načelstva, kotarskog suda, poreske uprave, te odjeljka finansijske straže. U varoši ima jedna muška i jedna ženska osnovna škola i niža gimnazija. Uz spomenute škole postoje još dvije ženske stručne škole: Kola srpskih sestara i Školskih sestara sv. Franje. Od mjesnih društava napominjemo: srpsko pjevačko društvo *S o k o*, hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo *S l a v u j*, *S o k o* kraljevine Jugoslavije i nogometski klub *L e o t a r*.

Trebinje je po čitavoj izgradnji kao i po društvenom životu jedna moderna varošica, u kojoj zapad očigledno postaje nadmoćniji nad istokom. Trebinje je uopšte vrlo čisto i zdravo mjesto. Leži na $18^{\circ} 20' 19''$ ist. d. i $42^{\circ} 41'$ sjev. širine, a visoko je nad morem 274 m. Klime je blage, više primorsko-kontinentske, što svjedoči flora, koja u mjestu i po okolini uspijeva.

Po svojem zgodnom smještaju Trebinje je vazda zauzimalo dolično mjesto. Ono je i danas najvažniji grad u južnoj Hercegovini i glavna raskrsnica njenih puteva. Iz Trebinja vode putevi u: Dubrovnik, Ljubinje, Bileću, Lastvu-Nikšić i Grab. Željeznička pruga veže ga preko Huma sa Dubrovnikom i Mostarom, a preko Gračareva-Lastve sa Bilećom.

Osim pomenutih puteva dobre su mu saobraćajne veze i sa mjestima u bližoj okolini. U trebinjskoj okolini ima raznih zanimivosti. Imade mjesta, koja ili svojim starinama ili fenomenkim pojavama prirodnim skreću naročitu pažnju ozbiljnom naučniku, odvažnom turisti i

ljubopitljivom putniku. U okolini varoši može da nađe odmora duševno zamoreni i fizički smalaksali radenik kao i rasonode željni vese-ljaković.

U okolini trebinjskoj žive zdravi, stasiti i bistri ljudi. Čovjek odista ne zna, čemu bi se više divio: da li divljoj romantici krša, prošaranoj rijetkim ali pitomim uvalama i rodnim poljima, — ili kršnim sinovima ovih gorskih krajeva! Sa zanimivostima i ljepotama prirode takmiči se živopisna nošnja naroda u (tome kraju. Njegov jezik je pun, čist, snažan i prelijeva se kao zvuci lirske muzike. Pjesma i igra narodna odaju mu viteško porijeklo od junačkih predaka.

Prema svemu, što je do sada rečeno, vidi se, da Trebinje ima povoljne uslove za dalji razvitak. Ono i po svojoj prošlosti zaslužuje bolju budućnost nego što mu je današnjica. Zato treba odlučno i čim prije pristupiti poslu, a okaniti se krilatica riječi, koje redovno ostaju na pustim obećanjima.

OKOLINA TREBINJA.

Još u početku opisa grada Trebinja spomenuto je pitomo Trebinjsko Polje, a na više mjesta bilo je govora o rijeci Trebinjčici. Trebinjsko kao i Popovo Polje ne mogu se ni zamisliti bez Trebinjčice, a bez ovih triju faktora ostala bi slika Trebinja nepotpuna i nejasna.

Trebinjčica*

je jedna od najvećih i vrlo zanimljivih ponornica rijeka u kraškoj Hercegovini. Koliko se je moglo proučiti i zaviriti u podzemne tajne kraša, Trebinjčica je u direktnoj vezi sa Mušnicom rijekom. Mušnica izvire izpod gorskog prelaza Čemerna i protječe Gatačko Polje prama sjevero-zapadu, gdje ponire. Zapažanjima je ustanovljeno, da se ona opet javlja pod brdom Vlajinjom kod Bileće. To je izvor rijeke Trebinjčice, koja je bez sumnje od Trebinja dobila svoje ime.

Od izvora teče Trebinjčica prama jugo-istoku do Gornjeg Grančareva, onda skreće nešto na jug do Donjeg Grančareva i tu pravi zavijutak na jugo-istok. Malo niže u Donjem Grančarevu zaokreće naglo i promijenivši pravac teče dalje na zapad do Trebinja. U ovom toku probija se Trebinjčica u uskom koritu čas kroz tjesnace, a čas zalijeva omanja polja. Pred samim Trebinjem raširila se je rijeka u prostranom koritu i na ulazu u grad pravi okuku prama jugu. Ostavljajući grad cijepa se ona u tri rukava, koji se niže Pridvoraca opet sastaju u jedno korito. Od ove trifurkacije ili r a s t o k â — kako narod veli — teče Trebinčica na sjevero-zapad do Zavale, a odavde na-

---

* Trebinjčicu zovu i Trebišnjica. Držim da je jezično ispravnije ime Trebinjčica. Pogrješan je i naziv latinskih pisaca sred. vijeka, koji ju zovu Chelmus (Chelmo). Jasno je da ovo ime dolazi od slovenske riječi h u m (хѡмъ).

stavlja svoj put prama zapadu do Orašja. Pod samim Klekom ponire u zemlju.

Trebinjčica je duga 97·8 km. Na čitavom putu, od izvora do Kleka, ne prima ona nijedne pritoke do Čepelnice u gornjem toku. Od Trebinja pa do Kleka protiče Trebinjčica i natapa Trebinjsko i Popovo Polje. Ponori, ponikve i vrtače odvođe na više mjesta njezinu vodu u podzemlje, gdje nepoznatim podzemnim kanalima otiče dalje prama Neretvi i Jadranskome moru.

Podzemnim putem prama Neretvi daje Trebinjčica vode Deranskom i Svitavskom Blatu.

Na obali Jadrana vidi se opet na više mjesta omanjih izvora, koji nevidljivim, tajnim putevima podržavaju vezu sa Trebinjčicom. Od tih izvora najveći je i najjači izvor Rijeke ili Omble* kod Dubrovnika. Rijeka pomenutim načinom dobiva vodu iz naše rijeke.

Kakogod Trebinjčica odašilje svoju vodu tajno kroz ponore, tako ona — osim na izvoru — prima vodu tajno kroz otvore, koje narod zove Oka.** Oka su valjkaste udubine, koje su vrlo često ozidane. U zidu su redovno ostavljene kamene stepenice, kojima se silazi do vode, kada je niska. Oka ima dosta naročito oko Tre-

* Izvor Omble zvali su stari Arion.

** Oka ima u Tatri. Tamo ih zovu morska oka, dok ih narod u Kršu zove samo oka. Ova je razlika svakako karakteristična, jer odaje različito narodno vjerovanje o postanku oka u Kršu i u Tatri.

binja i Čičeva. U njima se često nalazi č o v -
j e č j a r i b i c a (proteus anguineus L.).

Osim oka imade i drugih izvora, koji za kišnog vremena hrane Trebinjčicu vodom. Takav je izvor T u č e v a c. To je zapravo jedna spilja uz cestu kod sela Mostaća. U njoj je izvor, koji je bez sumnje u vezi sa podzemnim vodama. Kada voda iz podzemlja stane jače navirati, onda se u Tučevcu čuje neka mukla tutnjava, praćena slabijom trešnjom. Po mišljenju mješćana izvor u ovoj spilji prima vodu sa p l a -
t e a u - a l j u b o m i r s k o g. Drugi opet vjeruju, da je Tučevac u vezi sa vodama, koje dolaze sa f a t n i č k e visoravni. Prvo je mišljenje svakako opravdanije i obzirom na terenske prilike kraja.

Za kišnoga vremena nabuja Trebinjčica u tolikoj mjeri, da iziđe iz korita i poplavi Polje. Tada je Trebinjsko Polje djelomično pod vodom, dok čitavo Popovo Polje izgleda kao kakovo jezero. Za ljetnje suše nestaje vode u samom koritu riječnom već kod D r a ž i n -
d o l a u Trebinjskom Polju.

U Popovom Polju zove narod Trebinjčicu samo R i j e k o m. Ona je ovdje periodična kao i njezina poplava Popova Polja. Ljeti sasvim presuši, a zimi plavi svoju okolinu.

Da bi slika ove zagonetne rijeke bila donekle još potpunija, reći ćemo koju i o životu u njoj. Ona je zanimljiva, kada je u koritu kao i onda, kada se razlije, pa poplavi oko sebe.

Na njenim obalama vidi se g a l e b (larus

cachinnans). Uz galeba se često viđa i čigra (sterna hirundo). Taj mali srodnik galebov zove se još i galebčić. Od riba, koje žive u Trebinjčici, običnije su: pastrva ili pastrmka (salmo fario L.), mladica (salmo hucho Heck.). Nešto je rjeđi ugor (anguilla anguilla L.). Šarana (cyprinus carpio) imade takođe u dubinama rijeke kod samog Trebinja. Ovi su šarani odnjegovani u ribnjaku, koji je za austrijske vladavine bio za to uređen u dubokom opkupu oko Kastela trebinjskoga. Odatle su šarani pušteni u Trebinjčicu, gdje su se umnožili. Najobičnija je riba bjelica (alburnus lucidus Heck). To su redovni stanovnici naše rijeke.

Njezini se gosti javljaju zimi, kada voda preplavi polja. Tada nastaje lov na divlje patke (anas boschas), guske (anser cinereus) i gnjurce ili ronce (podiceps minor).

Za opadanja vode eto ti u Popovom Polju novoga lova na ribu gaovicu* (paraphoxinus Ghetaldii Steind.). To je sitna riba, koja pridolaženjem vode izlazi iz podzemnih šupljina, a vraća se natrag u podzemlje sa opadanjem vode. Za gaovicu veli arhimandrit Hristifor Mihajlović, da ona dobro pozna svoje podzemno boravište. Ona se vraća istim putem tamo, odakle je izišla. Ako koja gaovica slučajno zaluta, ona će prvom vodom da pobjegne iz tuđeg boravišta.

---

* Gaovicu nasoljenu sa narezanim lukom slažu u burad kao salamuru, koja služi naročito sirotinji za smok u vrijeme posta. Neki ju i suhu troše.

To je eto Trebinjčica, rijeka po svemu tajanstvena. Ona brižno čuva svoje tajne od nezvanih izvora pa do zagonetnih ponora. Tu ih mračnim podzemnim putevima odprema dalje da ih za vazda preda zagrljaju bezdana morskoga.

POLJA.

U tipično kraškoj Hercegovini ističe se naročito gornji dio zemlje svojim raznolikim i brojnim fenomenima. Čitav ovaj kraj diže se postupno prama Crnoj Gori. Njegova kraška romantika nije ni toliko divlja ni tako monotona kao u ostalom kršu. Ona nasuprot svraća na sebe svestranu pažnju.

Osobito je zanimiv njegov jugo-zapadni dio. Ovdje se na visinama iznad 1400 m vide tragovi glacialnoga rada. Tu u urvinama gorskim imade snijega preko cijeloga ljeta. Nešto niže ispod ovoga golog i hladnog pojasa odmara ti se oko i pase po bujnoj crnogorici, koju je mjestimice prošarala stogodišnja bjelogorica. U tome predjelu leže U b l i,* koji svojim imenom lijepo karakterišu svoju okolinu, koja je po svemu upravo idealno romantična.

Čitava gornja Hercegovina, a osobito njezin jugo-zapadni dio, gravitira prama Trebinju i njegovom polju. Atmosferske oborine, u koliko se odmah ne gube u zemlju, prikupljaju se na visokim ravnima, slijevaju se u ponikve, te raznim nadzemnim i podzemnim putevima silaze u polja i snoseći na njih humus — oplođuju ih.

* Ubli dolazi od riječi u b — u b a v.

Među poljima gornje Hercegovine najveće je i najpoznatije Trebinjsko i Popovo Polje.

Kao što su sva polja u unutrašnjosti krša nastala radom tektonskih sila, tako je postala i uvala Trebinjskog i Popova Polja. Ona je dođue po svojem tektonskom postanku jedna cjelina, ali na okolnim brdima i na njoj nije jednak rad erozije i denudacije. Ta je razlika naprosto očigledna. Nju je dobro uočio naš narod, kad je Polja okrstio sa dva imena: Trebinjsko i Popovo.

Još izrazitije od ovih imena govore o razlici jednog i drugog Polja njihova karakterisitčna epiteta: Vrt Hercegovine i Misir hercegovački. Mi ćemo se usput još dotaknuti najmarkantnijih njihovih osobina.

TREBINJSKO POLJE

ili Vrt Hercegovine nad morem je između 280 i 270 m visoko, a zaprema u površini 18 km². Polje je dugo do 9 km, a široko je prosječno do 2 km. U Lugu kod sela Dječića široko je 6 km i to mu je najveća širina. Odavde se Polje počinje da sužuje, dok mu se strane jedna drugoj ne primaknu na 1,5 km. Tu završava Trebinjsko Polje sa Šumom, koja ga ovdje izrazito dijeli od Popova Polja.

Trebinjsko Polje prekriveno je mlado-tercijarnim aluvijalnim nanosom. Ono je zbog bujnije vegetacije prozvano Vrtom Hercego-

v i n e. Uz sve vrste žitarica uspijeva u njemu još smokva, maslina, šipak, čempres i vinova loza. Kukuruz i krumpir, kao najvažnije životne namirnice, najjače su zastupljeni i najviše se kultiviraju. Osobita se pažnja posvećuje duhanu. T r e b i n j s k i, naročito š u m s k i duhan poznat je na daleko.

Osim napomenutih produkata valja naročito istaknuti sijanje crvenoga luka. To je osobito unosna grana poljoprivrede. Sitni crveni luk za rasad ili a r p a d ž i k na veliko se izvozi iz trebinjske okoline.

Za ljetnje suše neumorno i bez prekida rade t. zv. k o l a. Ona su smještene na Trebinjčici, pa svojim automatskim okretanjem crpu vodu iz rijeke, otpremaju ju kroz naročito udešene oluke i jazove na obližnje vrtove i livade i obilno ih natapaju. Rezultat ovoga rada je upravo sjajan.

Kako je Hercegovcu dragocjen svaki pedalj plodnoga tla, zbog toga su se oko polja porudala ljudska naselja i nanizala jedno do drugog na krševitim padinama okolnih brda. Tu je relativna gušćoća stanovništva velika, jer na 1 km² dolazi nešto preko 400 duša.

Stanovnici Trebinjskog Polja razlikuju se i u nošnji od susjednih Popovaca. Oni se kao i južni gorštaci odlikuju i ističu svojom slikovitom nošnjom u narodnim bojama. Jezik im je čist i pun, — dijalekta je ijekavskoga. Priroda ih je nadarila dobrim zdravljem i lijepim duševnim sposobnostima.

POPOVO POLJE.

ili Misir hercegovački je nešto niže od Trebinjskog Polja. Popovo Polje, koje kratko zovu Popovo, dugo je 48 km, široko 1 do 1,5 km. Najšire je kod Zavale.

Odmah do mjesta Zavale nalazi se kraška spilja Vjetrenica. Na ulazu u spilju redovno duva vjetar, a u unutrašnjosti njezinoj čuju se neki tajanstveni zvuci, koji za bure postaju jači. Spilja se je po vjetru prozvala Vjetrenicom. Nešto podalje od ulaza imade u Vjetrenici jedno bistro podzemno jezero. Tlo u spilji prekriveno je dosta debelim slojem gnjile (ili ilovače), u kojoj se je našlo kosti do historijskoga čovjeka.

Vjetrenička spilja nije još dovoljno ni pretražena i nije kako valja ispitana. Upravo zato su povezane za nju razne priče u narodu. Iz tih priča proizlazi, da je Vjetrenica ništa drugo no jedan ogromni, podzemni labirint. Taj prirodni labirint je tajnim šupljinama u vezi sa dalekim krajevima, nepoznatim dubinama i nadzemnim ravnjacima. To nam donekle objašnjava i porijeklo jezera u spilji.

Čim čovjek iziđe iz čudne i tamne Vjetrenice i, pošto mu se oko svikne na dnevno svjetlo, odmah pred njim pukne ravno Popovo Polje. Ono je položito i pokriveno je mlađom aluvijalnom naplavinom, koja je dosta debela i vrlo produktivna.

Zimi je čitavo Popovo Polje redovno pod vodom. Ono je u to vrijeme slično egipatskoj ravnici, koju je Nil, za perioda tropskih obo-

rina, svojom redovnom poplavom pretvarao međuzemno more. Kada se je Nil povukao u svoje korito, ostavljao je iza sebe debeo sloj plodnoga humusa. I odista, što je Nil bio svojoj dolini, to je Trebinjčica u punoj mjeri još i danas Popovu Polju. Ono je za zimske poplave jedno jezero, a ljeti se na njem talasaju bujni usjevi i prelijevaju se u svima nijansama zelenila.

Ima usjeva, koji u ovom plodnom polju dva puta godišnje rode. Prirodne pojave u Popovom Polju slične su donekle i po tome onima u Egiptu ili Misiru.

Sada je razumljivo, odakle Popovu Polju pridjevak hercegovačkog Misira. Rimsku riječ: *Aegyptus donum Nili* možemo pravom primijeniti Popovu Polju sa riječima: *Popovo je dar Trebinjčice!*

Popovci su za vrijeme poljskih radova ne samo marljivi radnici, nego su i racionalni poljodjelci. Kada prestanu poljski radovi, oni se bave i raznim zanatima i sami sobom podmiruju sve svoje potrebe. Oni su na daleko poznati kao dobri majstori uopšte — a napose u zidarskom poslu.

Za naselja ljudska vrijedi u Popovu Polju još u većoj mjeri ono, što je prije rečeno za Trebinjsko Polje.

Popovačka nošnja je po svojem kroju narodna, bijele je boje ljeti, a zimi obično tamne.

III.
TOPOGRAFIJSKI
PREGLED STARINA

STARINE.

Topografijski pregled.

Nije potrebno isticati važnosti starina za poznavanje čovjekove prošlosti. Uopšte je poznato, da su starine jedan od važnijih izvora, iz kojih kritična historija crpi bogatu građu. Iz poznavanja i proučavanja ljudskih kulturnih tragova nastala je zasebna grana historije: nauka o starinama.

I ovome je odjeljku svrha da barem donekle dopuni prošlost i sadašnjost Trebinja. U njemu su pobrojane starine, koje su već sa manje ili više sreće pretraživane, a neke su od njih po stručnjacima ispitane. One nijesu grupisane u određene vrste, nego su zbog lakšega pregleda tek topografijskim redom poredane.

U ovom poređaju starina je jedna pregledna slika i čitalac može u njoj da nađe mnogu zanimivost, dok će ona istraživaču uštediti na vremenu i dobro će mu doći u daljem naučnom radu.

Evo tih starina.

Po ostacima iz davne i nedavne prošlosti Trebinje je jedno od važnijih nalazišta u Trebinjskoj oblasti.

Gradi na po svojem imenu i po položaju odaje, da je na njezinom tlu bilo jedno starije ljudsko naselje. Tragovi, koji pokazuju vezu ovoga mjesta sa lijevom obalom rijeke Trebinjčice, pravdaju mišljenje, da je tu bilo ili r s k o n a s e l j e (Adzizium?), koje Rimljani obično

nazivahu *urbs opima*. Ovaj rimski naziv jasno svjedoči, da je naselje bilo veliko i bogato.

U blizini Gradine, između Gorice i Gradine, kod Borozanovih kuća ima još i danas jedna ograda, koju zovu *pazarištem*. I nehotice se nameće pitanje, da li ovo pazarište nema kakove veze sa ilirskim ili kojim drugim davnim naseljem?

U polju goričkom, na jednoj humci leži nekoliko oštećenih nadgrobnih spomenika srednjega vijeka.

U rimsko doba vezivao je Gradinu sa Policama zidani most preko Trebinjčice. To odaju usječene stepenice na obima obalama rijeke, a još više ostatak jednog zidanog stupa u rijeci i nešto klesanog kamena. Most je spajao rimsko naselje na jednoj obali sa ilirskim naseljem na drugoj strani Trebinjčice.

O drugom kojem narodu u tom vremenu ne može biti govora nego o Ilirima. Upravo zato izgleda tim vjerovatnija pretpostavka o ilirskom naselju na ovom mjestu.

P o l i c e imadu jedno staro groblje. Za turskog gospodstva podignuta je na groblju mala crkvice na samim grobovima. Sagrađena je većim dijelom od nadgrobnog kamenja sa samoga groblja. Ovo grobište leži pored Trebinjčice. U pomenutoj crkvisi imadu dva važnija napisa, koja su prilično očuvana.

Jedan je nadgrobni spomenik iz 1180. godine. Podigao ga je *županu Grdu* (Грьдъ) brat *Radomir*.

Drugi napis nalazi se pod samim pragom crkvenih vrata. On još nije čitav pročitan ni

proučen, pa se ne zna, čiji je. Na onom dijelu napisa, koji se vidi, spominje se vladanje kralja Vladislava. Ovaj kralj ne može biti niko drugi nego sin Stefana Prvovjenčanog Vladislav, koji je kraljevaio od 1234. do 1237. godine.

Osim ove zanimljive crkvice bila je — kako se čini — još jedna starija crkva u Policama. Njezini se tragovi razbiru nešto poviše spomenutoga groblja uz samu cestu. Tu ima još i drugih ruševnih ostataka. Drži se da je na ovom mjestu bio neki stari manastir. Vrijedno je napomenuti, da narod male vrtove oko ovih starina zove ćelijama. Tko zna, nemaju li ove ćelije kakove veze sa nestalim manastirom!

U Policama će se vjerovatno naći i tragovi crkvi sv. Mihajla. U njoj su po bilješkama popa Dukljanina zakopani kraljevi (reges) Pavlimir* i sin mu Tješimir. Po tradiciji nasuprot valjalo bi crkvu sv. Mihajla tražiti negdje oko Gradine ili Gorice. Narod naime priča, da je ovdje bilo sjedište banova trebinjskih.

Gornje Police leže na padini Golog brda. Tu još danas zubu vremena prkosi kula Vuka Brankovića. Istočnom stranom ispod kule vodio je stari dubrovački put, a kuli na zapadu puklo je plodno polje, koje narod zove Brankovinom.

Kula je u prvoj polovini XIV. vijeka bila

---

* Prama Dukljaninu Pavlimir je osnovao Dubrovnik. — O Pavlimiru kao osnivaču Dubrovnika pjeva i pjesnik Gundulić.

residencijom trebinjskih gospodara Mladena i sina mu Branka. Ovaj potonji odselio se je u Ohrid oko 1353. godine, gdje je umro 1365. g. Branko je otac Vukovi Grgurov. Za Grgura se znade da je kod Ohrida podigao crkvu Bogorodici Zahumskoj, a Vuk je poznat po kosovskoj katastrofi.

U ovim historijskim podacima ogleda se današnja narodna tradicija o kuli Vuka Brankovića i o Brankovini ispod kule. Očito je zamijenjen otac Branko sa sinom Vukom. Uspomenu na Vuka očuvala je narodna pjesma, dok historija tek usput spominje brata mu Grgura i oca njihovoga Branka.

Neće biti na odmet, ako ovdje kažemo koju o grbu varoši Trebinja. Verzija, po kojoj taj grb prikazuje jednu kulu hercegnovskih utvrda sa morem ispod same kule, nema realnog oslonca ni historijske pozadine.

Kula u trebinjskom grbu vijerna je slika Brankovićeve kule u Policama sa poljem Brankovinom. Kako se nigdje ni u starijim spisima o Trebinju ni na spomenicima nije uopšte našao nikakav grb varoši Trebinja, jasno je po tome da on datira iz vremena austrijske uprave u ovim krajevima. On uopšte i nema kakove osobite važnosti.

U današnjem Trebinju imade isto tako starina, za koje osim tradicije nema drugih provjerenih podataka.

Ruševine jedne takove starine nalaze se u Kastelu u ičesaru (ič-hisar, t. j. unutrašnja utvrda) kod današnje gimnazije. To su, po svoj

prilici, ostaci nekog manastira, o kojem još za sada ne znamo izbliže ništa.

Zvonik uz ove ruševine svakako je mlađega datuma. Njegovo klesano kamenje, građa i čitav izgled odaju na prvi pogled venecijansku arhitekturu, koju nerijetko susrećemo u našem primorju. Do svjetskoga rata bilo je u njemu jedno zvono, na kojem su, po iskazu očevidaca,* bili likovi svetaca zapadne crkve i latinski napis. Austrijske vlasti skinuše zvono za svjetskoga rata i kriomice ga nekamo otpremiše.

Toranj je za turske vladavine služio za sahat-kulu.

Nepoznato podrijetlo ićesarske ruševine, pa tajanstveni nestanak zvona izazvao je razne komentare kako o zvonu tako i o manastiru. Svakako je proizvoljno dokazivanje nekih ljudi o porijeklu i pripadnosti manastira, jer ne bazira na dokumentima.

Druge starine trebinjske nema zapravo nikako. O njoj postoji jedino priča među starijim ljudima.** Po njihovom pričanju bile su to na svodove zidane (šćemerane) grobnice u Omanovićevoj mahali. Nestalo ih je izgrađivanjem mahale. U grobnicama su se čuvale dragocjenosti i svetinje kršćanske. Ove je osnivač mahale Omanović rasprodao okolnim crkvama i manastirima. Prama očuvanoj tradiciji bili su Omanovići prije toga vrlo bogati ljudi, ali docnije —

* Don Anđelko Glavinić, rimokatolički župnik u Trebinju.

** Omanović Ahmet Deho, Šehović Huso, trgovci u Trebinju i dr.

iza prodaje svetinja — počeše naglo da siromaše. Ovome narodnom vjerovanju ne treba komentara.

Zasad ima dvije starije kule. Obje su ruševine. One se po strukturi svojoj razlikuju od Brankovićeve kule u Policama. O zasadskim kulama ne zna se ništa pouzdano. Njihov vanjski izgled i unutrašnji raspored odaju defanzivni karakter, dok im položaj ukazuje na gospodara, koji nije bio siguran među potčinjenima. One po tome odgovaraju begovskim utvrđenim čardakovima u Bosni.

Priča da su ove kule gradili stari Grci, nema nikakove historijske pozadine niti je sa arhitektonske strane opravdana.

Velika Pogača poviše Hrupjela bila je ovjenčana jednom tvrđavom. Njezine razvaline zove narod Šćepan-gradom vjerujući, da ga je gradio herceg Šćepan.

Pridvorci su dobili ime po svojim stanovnicima, koji su bili pri ili oko (lo) dvora kojega velikaša i koji su za njega radili ili mu zemlju obrađivali. Pridvorci se u historiji spominju već 1443. godine.

Kod nas ima više srednjevjekovnih mjesta, koja su slično kao Pridvorci nastali ili pridvoru ili pod gradinom — kao: Primošten, Privlaka, Prizren, Priboj, Podborač, Podvisoki, Podsused i dr.

Tvrdoš sa ruševinama starog manastira leži na krševitoj uzvisini tik do ceste, koja iz Trebinja vodi u Ljubinje. Manastir Tvrdoš podignut je oko 1509. god., a 1517. ukrasio ga je

fresko-slikama dubrovački živopisac Vice Lovrov. U drugoj polovini XVI. i u XVII. vijeku stanovali su u Tvrdošu hercegovački mitropoliti. Odatle potječe ime Trebinjskoj eparhiji.

U sukobu sa Turcima razoriše Tvrdoš Mlečani 1694. godine. Odmah prvih godina XVIII. vijeka bilo je nekoliko pokušaja, da se obnovi razoreni manastir. U tom nastojanju istakao se je mitropolit Nektarije i iguman Isaije. Ali sve je bilo uzalud, jer se Tvrdoš ne priđiže više iz svojih ruševina.

Sudeći po ostacima manastira vidi se, da je Tvrdoš bio spreman i za obranu od napadača. Zato je bio izgrađen čvrst zid oko manastira. U unutrašnjosti mogu se u ruševinama razbrati temelji stare crkve. To je bila bazilika sa tri broda. Dva pobočna broda nešto su kraća od srednjega, koji je narteksom produžen na zapadnu stranu. Prama tome današnja crkvice, koja je 1924. g. podignuta na tvrdoškim razvalinama, nije žalibože nikakva rekonstrukcija stare crkve.

Duži bijahu nekoć metoh manastira Tvrdoša. Današnji manastir u Dužima osnovaše kaluđeri tvrdoški odmah po razorenju Tvrdoša obnovivši crkvu sv. Pantelajmona, koju posvetiše Uspeniju Bogorodice. Po dokazivanju nekih historiografa u Dužima su još prije nego postadoše manastirom, stolovala trojica vladika.

Savina je manastir kod Herceg-Novoga. Osnovan je od tvrdoških kaluđera u isto vri-

jeme kada i onaj u Dužima. U njemu su takođe sjedili episkopi Savatije i sinovac njegov Stevan Ljubibratić.

U vezi sa Tvrdošem, Dužima i Savinom kao residencijama episkopa iznosim još i ovaj kratki historijat.

Zahumsku episkopiju osnovao je sv. Sava 1219. g. sa residencijom u Stonu. Prvi episkop bijaše Hilarije i to za vlade humskog kneza Petra. Iza Hilarija dolaze redom: Metodije, Teodozije (oko 1250. g.) i Nikola (oko 1260. g. za zahumskog kneza Radoslava). Peti episkop stonski Savo ode 1263. za arhiepiskopa srpskog. Od toga vremena nema više episkopa u Stonu. Od 1270. g. borave u Dužima ovi episkopi: Eustahije, Jovan i Stevan. Godine 1321. prenese Stevan stolicu zahumske episkopije u Srbiju, jer Travuniju bješe preplavila bogomilska vjera. U Srbiji dobi Stevan od Uroša III. Dečanskog na uživanje manastir sv. Petra i Pavla na rijeci Limu i neke crkve u okolini ovoga manastira. Tako je zahumska episkopija na Limu od 1321. g., dok ju odatle ne prenesoše u manastir Banju u Dabru. Tu se ona prestade zvati zahumskom, i prozva se dabarskom episkopijom.

Početkom XVIII. v. preseli dabarski episkop u Sarajevo i prozva se dabro-bosanskim episkopom. Prama tome su dabro-bosanski episkopi nasljednici zahumskih episkopa.

U polovini XIV. v. osnovao je car Dušan Silni novu episkopiju u Mileševu. Mileševski episkop pređe za najezde turske u XVI. v. u Tvrdoš i tu se prozva zahumskim episkopom. Po razorenju Tvrdoša odseli Savatije Ljubibratić u Savinu, a njegov sinovac episkop Stevan ostavi ovu residenciju i ode u sjevernu Dalmaciju. Njegovi nasljednici mijenjali su svoja boravišta, dok se 1766. g. ne spustiše u Mostar kao mostarsko-zahumski episkopi.

Toliko za bolju orijentaciju po ovom pitanju.

Crnač u Bihovu sa ruševinama dominikanskog manastira sv. Petra de Campo. Po popu Dukljaninu bili su Skadar, Bar, Papratni i sv. Petar de Campo grobištima zetskih knezova. Mavro Orbini tvrdi da u sv. Petru de Campo leži tijelo Dese, velikog župana raškog, a po Đ. Rastiju (Rastiću), historiografu dubrovačkom, ukopan je ovdje i kralj Radoslav.

Toma Arhiđakon veli da je u sv. Petru de Campo stolovao katolički biskup Tribuniensis ecclesiae, t. j. trebinjske biskupije i to od 1076. g. Dr. M. Šufflay u djelu *Srbi i Arbanasi* kaže, da je u tom manastiru stolovao katolički biskup sve do 1254. ili 1260. g. Te godine, veli isti pisac, bio je biskup odagnan iz sv. Petra. Pisac ne navodi onoga, ko je biskupa prognao.

Od toga vremena stoluju trebinjski biskupi u Dubrovniku kao admini-

stratori ostrva Mrkna i lokrum-ske opatije. Ova je opatija dominikanska.

Još u vrijeme Tvrtka I. spominje se kao trebinjsko-mrkanski biskup Ratko (umro 1393. g.). Ratko je ranije, no što je postao biskupom, bio Tvrtkov dvorski kapelan. Kao biskup sjedio je u Dubrovniku.

Naslov trebinjskog biskupa očuvao se je do danas u nazivu duvanjsko-trebinjskog biskupa, koji sada residira u Mostaru.

Materijal od ruševina sv. Petra raznešen je i djelomično upotrebljen za gradnju novijih zgrada po okolini — naročito crkvice. U raznešenom materijalu očuvao se je jedan nadgrobni spomenik iz XII. vijeka (u crkvisi u Bihovu). Na njemu se spominje knez Sramko. Iza Grd-ova spomenika u Policama ovo je po starosti drugi spomenik, koji je — koliko je do sada poznato — pisan bosančicom u narodnom jeziku i koji je stariji od Kulinova ugovora sa Dubrovčanima iz 1189. godine.

Staro Slano ima dva srednjevjekovna spomenika, koji prikazuju naše narodno kolo. Napisa nemaju, ali su dragocjeni zbog ornamentike i narodne nošnje, koju vidimo na prikazanim licima.

Zidine i utvrđe u Starom Slanu jesu iz nedavne prošlosti. Podigao ih je Hasanbeg u prvoj polovini XIX. v. Hasanbeg je u narodu dobro poznata ličnost.

Djedići sa stećkom nešto čudna oblika. Po napisu je to nadgrobni spomenik Radoja.

Mrkšića, potomka kneza Mrkše, koji se spominje u XV. vijeku.

Veličani sa vrlo bogatom srednjevjekovnom nekropolom. Jedan napis pokazuje grob Radače, žene župana Nenca iz dobe Tvrtka I.

Među drugim nadgrobnim spomenicima ovoga grobišta otkrio je dr. Jireček grobove županskih rodova Čihorića-Drugovića i Sankovića. Oni se spominju u drugoj polovini XIV. i u prvoj polovini XV. vijeka.

Poljice Popovo ima u svojoj kapelici uzidan jedan odlomak staroga napisa. Na njemu se spominje župan Pribil iz prvih dana XIV. vijeka. Osim ovoga ima u Poljicu jedan još stariji napis iz XII. vijeka. Napis spominje ime trebinjskog župana Grda i župana Radomira.

Zavala sa manastirom, vjerovatno iz XV. vijeka. Prve pouzdane vijesti o zavalskom manastiru imademo iz 1514. godine. U manastiru se čuva nekoliko rukopisa XVI. i XVII. stoljeća.

Oblato kod Ravnoga ima staru crkvu sv. Dimitrija (Mitra), za koju predaja tvrdi, da je napravljena 150 godina prije dolaska Turaka.

U Ravnom ima nekoliko starijih napisa. Karakteristično je, što se na jednom napisu XVI. vjeka uz ćirilicu javljaju i pojedina slova latiničnice (мјесто Б лат. В).

Arslanagića most gradio je u XVIII. vijeku neki Kusturica. Na sredini mosta bila je stražarnica, koju je digla austrijska vlast iz tehničkih razloga, jer je ona most suviše tere-

tila. Graditelj mosta je iz roda Babića, a Kusturica mu je nadimak, koji je dobio, kada se je poturčio. U Bileći ima još izravnih potomaka njegovih.

Miće vac je gradina kod Arslanagića mosta. Razvaline pokazuju, da je ona utvrda bila prostrana i utvrđena sa 5 kula. Prošlost gradine nije izbliže poznata. Narod ju zove Stjepan-građom i vjeruje, da ga je podigao popularni herceg.

Lastva* je sačuvala dva nadgrobna spomenika: nekoga Radivoja Jadrašića i Vlatka Brankovića. O ovima spomenicima ne može se drugo reći nego da su — obzirom na pismo — srednjevjekovni spomenici.

Lastva je inače poznata sa svoje plodnosti i bujne vegetacije. Na glasu je kao voćarski i vinogradarski kraj. U neposrednoj blizini samoga mjesta naišlo se nedavno i na naslage kamenog ugljena.

Klobuk sa ruševinama jedne tvrđave nepoznate starosti. Mjesto Klobuk poznato je u historiji. Ono se spominje već 1042. g. za zetškoga kneza Vojislava u sukobu sa humskim knezom Ljutovitom. Godine 1431. poslao sultan Murat Alibega, da od Radoslava Pavlovića uzme Klobuk sa župom Vrmom i Trebinje sa Lugom i da popiše sva mjesta i zemlju. Dubrovčani za-

---

* Lastvi je staro ime Leusinium. Nastavak ove riječi svakako je latinski, ali korjen pokazuje na grčko porijeklo. Sudeći po tome Lastva je bila prije grčka nego rimska kolonija. (Vidi o tome dio I. str. 8. i 13.)

ključiče u vijeću, da Alibegu dadu 2000 dukata, ako im on, prama darovnici sultanovoj, preda spomenute krajeve i mjesta.

Tvrđava klobučka poznata je i iz borbe turske sa Rusima i Crnogorcima (1803—1805).

Selo B o g o j e v i ć i imaju jedno starije groblje sa srednjevjekovnim spomenikom nekog V u k a š i n a D o b r a š i n o v i ć a.

Na I l i j i n o j G r e d i kod Bogojevića vide se u polukrugu razvaline starog utvrđenja. Posred razvalina stoji crkvice sv. Ilije, a s obje strane njezine nalazi se simetrično po jedna mogila. Ova starina nije još valjano ispitana.

G r a b. U polju do ovoga mjesta dobro razbiru tragovi jednoga starijeg nasipa (Wallbau). To je tursko utvrđenje I s t i č a n (istih — kjam). Ne zna se, kada je ovaj nasip podignut, ali se znade, da su ga Crnogorci razorili 1877. g.

M o s k o je na prostranoj visoravni, koje je nad morem do 690 m. I ako je ova visoka ravan izložena osobito jakoj eroziji vode, to ipak na njoj nailazimo na povećí broj (do 200) nadgrobni^h humaka, koji se održaše. Ovi nas humci vode u prehistorijsku dobu ovoga kraja. Oni po položaju skeleta i po brončanim nalazima slič^e prehistorijskim grobnicama na G l a s i n c u na Romaniji planini. Vjerovatno su i iste starosti.

Slična grobišta nalaze se još na plateau-u kod L j u b o m i r a.

V r h p o l j e kod sela Ljubomira sa starinskim grobljem, na kojemu je podignuta A ć i m o v a k a p e l a. Između ostalih nadgrobni^h spomenika toga grobišta ističe se spomenik kne-

zu Pokrajcu Oliveroviću iz vremena Sandalja Hranića. Napis na spomeniku je dosta dobro očuvan i interesantan je po svojoj sadržini. Tu se spominje i ime Sandaljevo.

Radmilovića Dubrava ima jednu od najvećih nekropola srednjega vijeka. Spomenici u nekropoli raznih su oblika, a napisi na njima su već trošni i teško se čitaju. Većina spomenika je iz XV. vijeka.

Srednjevjekovnih grobišta imade još u Vranji Dubravi, Trnavici i Simiovi. Ona su još za sada slabo pretražena. Trebalo bi ih svakako tačnije ispitati, jer nije isključeno, da se upravo među njima krije koji važniji historijski dokumenat, koji bi nam bolje osvjetlio prošlost ovih krajeva. Ovaj predjel je uopšte vrlo malo poznat u našoj starijoj historiji.

Na raskrsnici puteva između Divina i Plana nalazi se usamljen grob sa spomenikom Ivanu Mrčiću. Mrčić je po svoj prilici trgovac iz primorja, pa je, poslom prolazeći, ovdje nastradao i pokopan. — Imena Divin i Plana svakako su od sebe zanimljiva. Možda bi filologija mogla nešto reći i njihovom postanku ili podrijetlu.

U srednjevjekovne starine spadaju još — stećci. To je veliko, klesano, nadgrobno kamenje. Bez sumnje su to većinom bogomilski nadgrobni spomenici. Ima ih dosta po čitavoj Trebinjskoj oblasti. Oni ne pokazuju ništa naročito. Tajanstveni su donekle kao i sama vjera bogomilska.

Ne možemo ćutke preći ni preko mogila ili

gomila, koje srećemo na više mjesta. Naročito ih ima u selu *G o m i l j a n i m a*. Nije nevjerovatno, da se je selo po gomilama prozvalo *Gomiljani*. Ta verzija postoji u narodu.

Jedna je takova mogila otkopana 1927. g. na željezničkoj stanici u Trebinju. Žalibože o ovoj mogili ne može se reći ništa pouzdano, jer je raskopana i rasturana prije, no što su stručnjaci dospjeli da ju ispituju i dadu o njoj autentično mišljenje.

Nadajmo se, da će dogledna budućnost još mnogo toga iznijeti na dnevno svjetlo, što danas leži pokopano ili je još ovijeno gustim nimbusom neznanja — i to većim dijelom našom vlastitom krivicom.

Sporadično razasuti ostaci starina govore dosta jasno, da je ovo polje prostrano i da u sebi krije još poviše dragocjenih dokumenata za historiju ovoga kraja.

Ko osjeća za rođenu grudu i gaji ljubav prema znanosti, biće mu ovi retci podstrek u istraživanju starina po okolini historijskog Trebinja.

Svršavam sa napisom, koji je bio nad ulazom glasovitoga delfijskoga hrama: *Γνώθι σεαυτόν* — poznaj samoga sebe!

DODATAK.

Malo ne svi stariji spomenici, koji su do sada otkriveni po okolini trebinjskoj, imadu napise, koji su pisani *b o s a n č i c o m*. Da bi se olakšalo čitanje napisa onima, koje to zanima, a nijesu vješti staroj bosančici, dodajem ovdje njezinu *b u k v i c u* ili *a z b u k u* sa poznatijom kombinacijom pismena.

BUKVICA ILI AZBUKA

čirilica	Bosanska pismena			lični oblici
	XV. v.	XV. v. prošle	XV. v. prošle	
А	А	А	А	А
Б	Б	Б	Б	Б
В	В	В	В	В
Г	Г	Г	Г	Г
Д	Д	Д	Д	Д
Е	Е	Е	Е	Е
Ж	Ж	Ж	Ж	Ж
З	З	З	З	З
И	И	И	И	И
Ј	Ј	Ј	Ј	Ј
К	К	К	К	К
Л	Л	Л	Л	Л
М	М	М	М	М
Н	Н	Н	Н	Н
О	О	О	О	О
П	П	П	П	П
Р	Р	Р	Р	Р
С	С	С	С	С
Т	Т	Т	Т	Т
У	У	У	У	У
Ф	Ф	Ф	Ф	Ф
Х	Х	Х	Х	Х
Ц	Ц	Ц	Ц	Ц
Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
Ш	Ш	Ш	Ш	Ш
Ђ	Ђ	Ђ	Ђ	Ђ
Љ	Љ	Љ	Љ	Љ
Њ	Њ	Њ	Њ	Њ
Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ
ѡ	ѡ	ѡ	ѡ	ѡ
Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ
ѥ	ѥ	ѥ	ѥ	ѥ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
ѧ	ѧ	ѧ	ѧ	ѧ
Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ
ѩ	ѩ	ѩ	ѩ	ѩ
Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ
ѫ	ѫ	ѫ	ѫ	ѫ
Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ
ѭ	ѭ	ѭ	ѭ	ѭ
Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ
ѯ	ѯ	ѯ	ѯ	ѯ
Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ
ѱ	ѱ	ѱ	ѱ	ѱ
Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ
ѳ	ѳ	ѳ	ѳ	ѳ
Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ
ѵ	ѵ	ѵ	ѵ	ѵ
Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ
ѷ	ѷ	ѷ	ѷ	ѷ
Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ
ѹ	ѹ	ѹ	ѹ	ѹ
Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ
ѻ	ѻ	ѻ	ѻ	ѻ
Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ
ѽ	ѽ	ѽ	ѽ	ѽ
Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ
ѿ	ѿ	ѿ	ѿ	ѿ
Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ
ѡ	ѡ	ѡ	ѡ	ѡ
Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ
ѥ	ѥ	ѥ	ѥ	ѥ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
ѧ	ѧ	ѧ	ѧ	ѧ
Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ
ѩ	ѩ	ѩ	ѩ	ѩ
Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ
ѫ	ѫ	ѫ	ѫ	ѫ
Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ
ѭ	ѭ	ѭ	ѭ	ѭ
Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ
ѯ	ѯ	ѯ	ѯ	ѯ
Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ
ѱ	ѱ	ѱ	ѱ	ѱ
Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ
ѳ	ѳ	ѳ	ѳ	ѳ
Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ
ѵ	ѵ	ѵ	ѵ	ѵ
Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ
ѷ	ѷ	ѷ	ѷ	ѷ
Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ
ѹ	ѹ	ѹ	ѹ	ѹ
Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ
ѻ	ѻ	ѻ	ѻ	ѻ
Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ
ѽ	ѽ	ѽ	ѽ	ѽ
Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ
ѿ	ѿ	ѿ	ѿ	ѿ
Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ
ѡ	ѡ	ѡ	ѡ	ѡ
Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ
ѥ	ѥ	ѥ	ѥ	ѥ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
ѧ	ѧ	ѧ	ѧ	ѧ
Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ
ѩ	ѩ	ѩ	ѩ	ѩ
Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ
ѫ	ѫ	ѫ	ѫ	ѫ
Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ
ѭ	ѭ	ѭ	ѭ	ѭ
Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ
ѯ	ѯ	ѯ	ѯ	ѯ
Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ
ѱ	ѱ	ѱ	ѱ	ѱ
Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ
ѳ	ѳ	ѳ	ѳ	ѳ
Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ
ѵ	ѵ	ѵ	ѵ	ѵ
Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ
ѷ	ѷ	ѷ	ѷ	ѷ
Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ
ѹ	ѹ	ѹ	ѹ	ѹ
Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ
ѻ	ѻ	ѻ	ѻ	ѻ
Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ
ѽ	ѽ	ѽ	ѽ	ѽ
Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ
ѿ	ѿ	ѿ	ѿ	ѿ
Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ	Ѡ
ѡ	ѡ	ѡ	ѡ	ѡ
Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ
Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ	Ѥ
ѥ	ѥ	ѥ	ѥ	ѥ
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
ѧ	ѧ	ѧ	ѧ	ѧ
Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ	Ѩ
ѩ	ѩ	ѩ	ѩ	ѩ
Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ	Ѫ
ѫ	ѫ	ѫ	ѫ	ѫ
Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ	Ѭ
ѭ	ѭ	ѭ	ѭ	ѭ
Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ	Ѯ
ѯ	ѯ	ѯ	ѯ	ѯ
Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ	Ѱ
ѱ	ѱ	ѱ	ѱ	ѱ
Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ
ѳ	ѳ	ѳ	ѳ	ѳ
Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ
ѵ	ѵ	ѵ	ѵ	ѵ
Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ	Ѷ
ѷ	ѷ	ѷ	ѷ	ѷ
Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ	Ѹ
ѹ	ѹ	ѹ	ѹ	ѹ
Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ	Ѻ
ѻ	ѻ	ѻ	ѻ	ѻ
Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ	Ѽ
ѽ	ѽ	ѽ	ѽ	ѽ
Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ	Ѿ
ѿ	ѿ	ѿ	ѿ	ѿ

KOMBINOVANA PISMENA:

Ѧ	ѦП	Ѧ	ѦМ	ѦН	Ѧ	ѦР	ѦР	Ѧ
ar	at	ar	am	an	ai	pr	tr	vr
Мр.	Б	Ѧ	Ѧ	М	Н	П	П	Ѧ
mr	ab	ag	ak	ik	ig	pi	ti	vi
	МН	НН	ПН	ММ				
	mi	ni	pi	im				

PRIMJERI:

СНЬ, ѦРНЬ, НКОЛѦ, ПѦО

sin april Nikola Pavla

ВѦМЕ-ѦНЬ-БѦСНЬ-ВРМЕ

va imer amir bosna vime

СЛѦЖИ БѦУ СТИНѦУ КРАѦ...

КРАНЧ ПРѦБН КРАѦОСТОИѦ

*sluzi krunu Stipanu i Kralju ...
i Kralju Grahovu i Kralju Ostojnu*

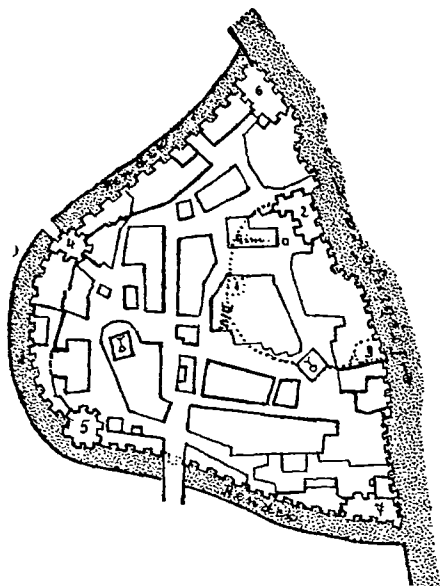

Kaštel

1 : 2125

a) ..... unutrašnji iz 1616. g.

- 1 Državna kula
- 2 H. Hasanovića kula
- 3 Saradžića kula
- č džamija

b) spoljašnji iz 1706. g.

- 4 H. Smajlovića kula
- 5 Landrovića tabija
- 6 Salahovića tabija
- 7 Čatovića tabija

